

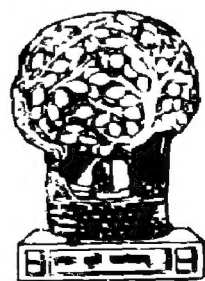
ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜੀਵਨੀਆਂ

ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਸ਼ਕਰਗੰਜ

ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ

ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ

ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਤਾਲਿਬ

ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਟਰੱਸਟ, ਇੰਡੀਆ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ

1980 (ਸ਼ੱਕ 1901)

© ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਤਾਲਿਬ, 1974

ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ © ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਟਰੱਸਟ, ਇੰਡੀਆ

Baba Sheikh Farid-Panjabi

ਮੁੱਲ : 6 ਰੁਪਏ

ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਟਰੱਸਟ, ਇੰਡੀਆ, ਏ-5, ਗ੍ਰੀਨ ਪਾਰਕ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ-110016 ਨੇ ਨੈਸ਼ਨਲ ਪ੍ਰੈਸ ਆਫ ਇੰਡੀਆ, ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ, ਦਿੱਲੀ-6 ਤੋਂ ਛਪਵਾ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ।

ਭੂਮਿਕਾ

ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਟਰੱਸਟ, ਇੰਡੀਆ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਭਾਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਵਾਧਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ (1173-1265) ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਮਿਕ ਆਚਾਰੀਆ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਦਿੱਖ ਪੱਖ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਤੋਂ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੇ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਤੇ ਹਰ ਵਰ੍ਹੇ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਰਾਦਾਂ ਮੰਗਣ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ; ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵੀ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਰੰਗਣ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਦਿਤਾ। ਅਜ ਤਕ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਮੁੱਚੇ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਵਿਚ ਸਤਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੋਣਾ ਅੰਤਰ-ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ

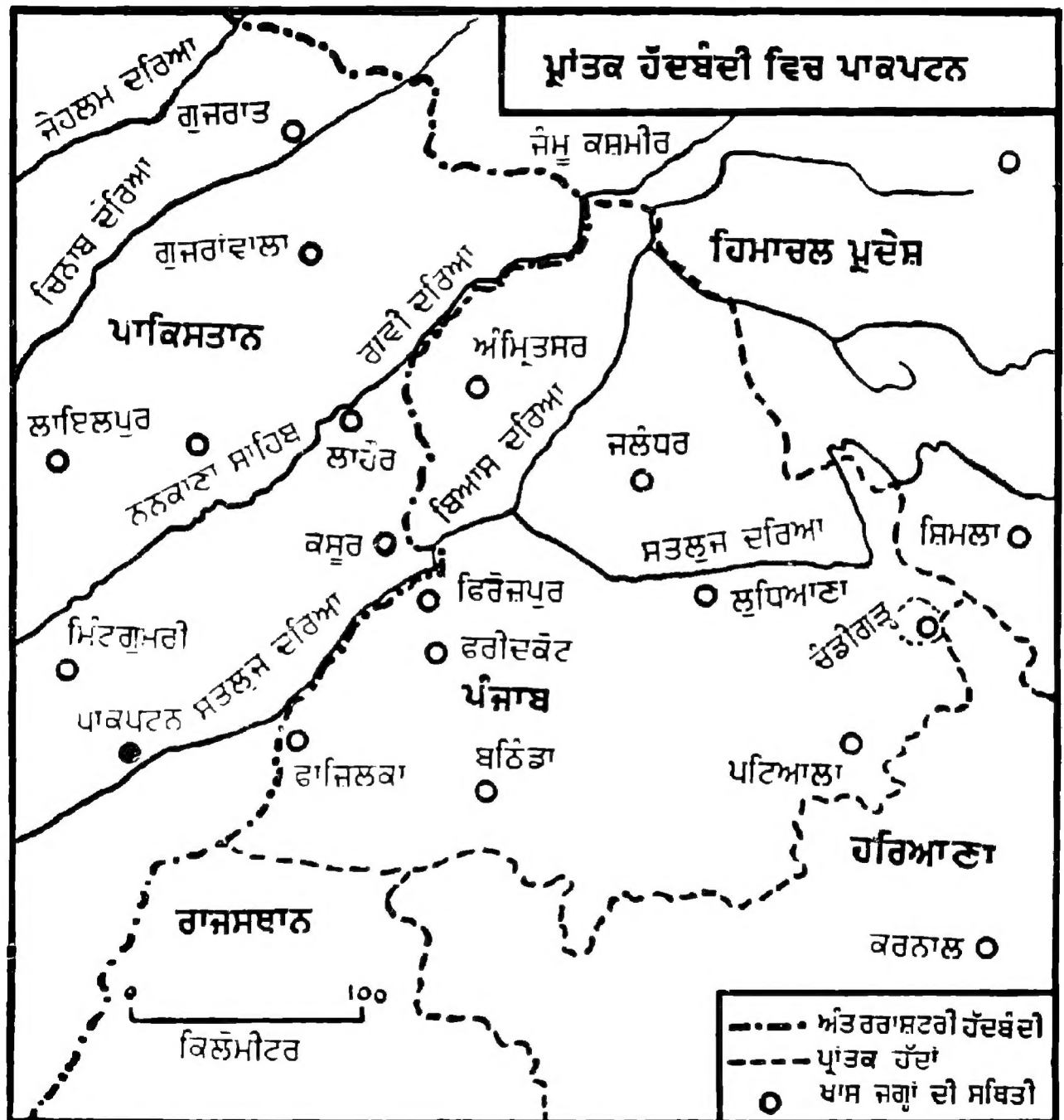
ਸਦਭਾਵਨਾ ਦੀ ਦਿੱਖ ਮਿਸਾਲ ਹੈ, ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਥਮ ਦਸ਼ਨ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅਤਿਅੰਤ ਉਚੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਇਕ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਉੱਚੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਾਵਿਮਈ ਪ੍ਰਭਿਤਾ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਰਸਾ ਹੈ। ਇਹ ਤੱਥ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੀਕ ਉਲੀਕੇ ਗਏ ਹਨ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਮਹਾਨਤਮ ਹਸਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਸ ਜੁਗ ਵਿਚ ਜਦ ਹਰ ਪਾਸੇ ਕਲਹ, ਜੰਗ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਦਭਾਵਨਾ, ਮਾਨਵਹਿਤ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਪੈਗਾਮ ਦਿਤਾ। ਸੋ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਵਾਰਤਾ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨਾ ਸਾਡੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਹਿਤ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਸ ਜੁਗ ਵਿਚ ਵੀ ਜਦ ਘਿਰਣਾ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਪਸਰੇ ਪਏ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਚੀ ਚੀਖਵੀਂ ਚਿੰਘਾੜ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਪਾਵਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਅਜ ਕਲ ਜਦ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਕੁਤਸਾਵਾਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਸਰੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਇਲਾਹੀ ਰਾਗ ਜੋ ਇਨਸਾਨ ਵਿਚੋਂ ਟੁੱਥ ਕੇ ਉਸ ਉਚੇਰੀ, ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਜਗਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਭਾਵੇਂ ਸੁਪਤ ਹੈ ਪਰ ਮਿਰਤਕ ਨਹੀਂ, ਅਤਿਅੰਤ ਗੁਣਕਾਰੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਅਵਸਰ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਅਠਵੀਂ ਜਨਮ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਜੋ 1973 ਵਿਚ ਆਈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਹੋਰ ਕਈ ਉਦਮ ਇਸ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਪੱਕ ਕਰਨ ਦੇ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ—ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਉਹਨਾਂ ਉਦਮਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹੀ ਘਾਲਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੂਫੀ ਮਤ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਹਿਤ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸੂਫੀਵਾਦ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਕੁਛ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ (ਬਾਣੀ) ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਚਰਚਾ ਹੈ।

ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਮੂਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪਾਂਤਰ ਹੈ। ਮੂਲ ਪੁਸਤਕ

ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਅਰਬੀ ਦੀਆਂ ਟੂਕਾਂ ਅਤੇ ਸੰਗਿਆ ਆਦਿ ਦਾ ਤਰਜਮਾ ਹੈ, ਸੋ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉਹ ਸਭ ਉਲਥਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਰਲ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਤਾ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ।

—ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਤਾਲਿਬ

ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨ

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ (569-664 ਹਿਜਰੀ) ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ 'ਬਾਬਾ' ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ, ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸੰਤਾਂ ਸੂਫੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੋਏ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਬੜਾ ਮਾਣ ਸਤਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ । ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵੀ ਪਿਤਾਮਾ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਤਾਜ਼ਾ ਰਹੇਗੀ । ਉਹ ਇਕ ਅਜੇਹੇ ਮਹਾਨ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਨੇਤਾ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਸਰਬ-ਸੰਸਾਰ ਲਈ ਮਹੱਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਸੱਚ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੇ ਸੱਚ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰੱਬੀ ਚਾਨਣ ਫੈਲਾਇਆ ।

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਸ਼ੇਖ ਜਮਾਲੁੱਦੀਨ ਸੁਲੇਮਾਨ ਸੀ । ਆਮ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਖਾਨਦਾਨ ਦਾ ਸ਼ਜਰਾ ਨਸਬ (ਬੰਸਾਵਲੀ) ਕਾਬੁਲ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਹਕੀਕਤ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਾਦਾ ਕਾਬਲ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਫ਼ਰੁਖਸ਼ਾਹ ਆਦਿਲ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸੰਬੰਧੀ ਸਨ ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਸ਼ੇਖ ਜਮਾਲੁੱਦੀਨ ਸੁਲੇਮਾਨ ਦੇ ਘਰ 569
ਹਿਜਰੀ 1173 ਈ: ਅਨੁਸਾਰ) ਰਮਜ਼ਾਨ (ਰੋਜ਼ਿਆਂ ਦੇ ਬਰਤਾਂ ਦੇ ਮਹੀਨੇ)
ਵਿਚ ਜਨਮੇ। ਇਸ ਬਾਲਕ ਨੇ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਬਣਨਾ ਸੀ।
ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਮਜ਼ਾਨ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨਵੇਂ-ਜਨਮੇ ਬਾਲਕ ਨੇ
ਰੋਜ਼ਿਆਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮਾਤਾ ਦਾ ਦੁਧ ਪੀਣਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਬਾਲਕ
ਦੀਆਂ ਪਰਾ-ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਕਰਾਮਤਾਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ
ਪਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਬਾਲਕ ਦਾ ਨਾਮ ਫਰੀਦੁੱਦੀਨ ਮਸਦੂਦ ਰਖਿਆ ਗਿਆ।
ਇਸ ਖਾਨਦਾਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਈ ਇਕ ਮਹਾਨ ਤੇ ਪਾਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ
ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਸੀ। ਬਾਲਕ ਦਾ ਨਾਮ ਈਰਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫੀ ਕਵੀ
ਫਰੀਦੁੱਦੀਨ ਅੱਤਾਰ ਦੇ ਨਾਮ ਸਦਕਾ ਰਖਿਆ ਗਿਆ, ਜੋ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸੂਫੀ
ਗ੍ਰੰਥ 'ਮਨਤੁਕ-ਉੱਤੈਰ' ਨੇ ਕਰਤਾ ਸਨ। ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਅੱਤਾਰ 1119 ਈ:
ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਜਨਮ (1173 ਈ:)

ਤਕ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ । ਇਸੇ ਲਈ ਫ਼ਰੀਦੁੱਦੀਨ ਮਸਊਦ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ 'ਫ਼ਰੀਦ' ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ । 'ਫ਼ਰੀਦ' ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਬੇਨਜ਼ੀਰ, ਲਾਸਾਨੀ, ਅਦੁਤੀ । ਏਹੀ 'ਫ਼ਰੀਦ' ਅਗੇ ਚਲਕੇ 'ਗੰਜ-ਸ਼ਕਰ' ਜਾਂ ਪੀਰ-ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਨਾਲ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਏ ।

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਕੋਠੇਵਾਲ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ । ਇਸਨੂੰ ਚਾਵਲੀ ਮਸ਼ਾਇਖਾਂ ਅਰਥਾਤ ਪਵਿੱਤਰ ਪੁਰਖਾਂ ਦਾ ਘਰ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ । (ਪਰ ਅਜੋਕੀ ਖੋਜ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਥਾਵਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਹਨ) ਜਦ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਹਾਲੀ ਬਾਲ-ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਪਰਲੋਕ ਸਧਾਰ ਗਏ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਕਰਸੂਮ ਬੀਬੀ, ਬੜੀ ਪਾਕਬਾਜ਼ ਸਵਾਣੀ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਪੋਸ਼ਣਾ ਕੀਤੀ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਕਰਸੂਮ ਬੀਬੀ ਨੂੰ ਸੰਤ ਸੁਭਾ ਬੀਬੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਕਰਸੂਮ ਬੀਬੀ ਨੇ ਬਾਲਕ ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਪਕੀ ਰਹੁ-ਰੀਤੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿਤੀ । ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅੱਠ ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ ਹੀ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਸਾਰਾ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਹਿਫਜ਼ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ । ਇਸ ਪਾਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਵਾਪਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਿਸ਼ਟ ਭੂਮੀ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਬਾਲਕ ਦੀ ਅਜੇਹੀ ਤੀਖਣ ਬੁਧੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅਜੇਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜਾਂ ਕ੍ਰਿਆ ਕੋਈ ਅਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਨਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ, ਬਲਕਿ ਉਸਨੇ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਫਿਕਾਹਤਸਵੱਫ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ ।

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਉਪਾਧੀ 'ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ' ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਮਿਲੀ ਜਾਂ ਉਹ ਇਸ ਉਪਾਧੀ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਈ ਇਕ ਕਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ । ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਨਿਤ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੁਸੱਲੇ ਹੇਠ ਸ਼ਕਰ ਦੀ ਪੋਟਲੀ ਰਖ ਦਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਉਹ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਪਿਛੋਂ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਖਾ

ਲਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਮਾਤਾ ਮੁਸੱਲੇ ਹੇਠ ਸ਼ਕਰ ਰੱਖਣੀ ਭੁਲ ਗਈ : ਪਰੰਤੂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਪਵਿਤਰ ਜੀਵਨ ਸਦਕਾ ਅਤੇ ਰੱਬੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਲ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਪਿਛੋਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਜਦ ਮੁਸੱਲੇ ਹੇਠ ਹੱਥ ਮਾਰਿਆ ਤਾਂ ਨਿਤ ਵਾਂਗ ਸ਼ਕਰ ਦੀ ਪੋਟਲੀ ਪਈ ਹੋਈ ਮਿਲੀ। ਪਤਾ ਲਗਣ ਪੁਰ ਇਸਨੂੰ ਕਰਾਮਾਤ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਫਰੀਦ 'ਸ਼ਕਰਗੰਜ' ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਨਾਲ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਇਆ। ਇਕ ਹੋਰ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦ ਜਵਾਨੀ ਸਮੇਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਹੱਦੋਂ ਵੱਧ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ੇ ਰਖਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਇਕ ਵਾਰੀ ਤਿੰਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਰੋਜ਼ੇ ਪਿਛੋਂ ਅਤਿ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਤੇ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਲਈ ਹੱਥ ਮਾਰਿਆ ਜੋ ਮਿਲੇ। ਹੱਥ ਵਿਚ ਕੁਝ ਇਕ ਰੋੜੀਆਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਕੁਝ ਨ ਆਇਆ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਉਹ ਰੋੜੇ ਹੀ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਾ ਲਏ। ਰੱਬ ਦੀ ਮੇਹਰ ਤੇ ਕਰਾਮਾਤ ਸਦਕਾ ਉਹ ਰੋੜੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਸ਼ਕਰ (ਖੰਡ) ਬਣ ਗਏ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ 'ਸ਼ਕਰਗੰਜ' ਨਾਮ ਨਾਲ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਏ। ਪਰ ਇਸ ਉਪਾਧੀ ਦਾ ਅਸਲ ਕਾਰਣ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਖ਼ਾਜ਼ਾ ਕੁਤੱਬੁਦੀਨ ਬਖ਼ਤਯਾਰ ਕਾਕੀ ਦੀ ਉਹ ਬਰਕਤ ਤੇ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਖ਼ਾਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦ ਦੇ ਮਿਠੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਰਸਦਾਇਕ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਕੇ ਉਹਨਾਂ ਪੁਰ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਖ਼ਾਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਆ ਸੀ, 'ਫਰੀਦ' ਤੂੰ ਸ਼ਕਰ ਵਰਗਾ ਮਿੱਠਾ ਹੋਵੇਂਗਾ। 'ਫਰੀਦ' ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਤੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਫਰੀਦ ਦੇ ਇਸ ਗੁਣ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸਤਿਕਾਰ ਭਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੱਯਦ ਮੁਹੰਮਦ ਮੁਬਾਰਕ ਉਰਫ ਮੀਰ ਖੁਰਦ ਕਰਤਾ, 'ਸਿਯਰੁੱਲ ਔਲੀਆਂ' ਨੇ 800 ਹਿਜ਼ਰੀ ਦੇ ਲਗ ਭਗ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਫਾਰਸੀ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਸਨਾਈ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਿਅਾਰ ਫਰੀਦ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਬਾਰੇ ਦੁਹਰਾਇਆ ਹੈ ਕਿ :

‘ਸੰਗ ਦਰ ਦਸਤੇ ਤੂ ਗੁਹਰ ਗਰਦਦ

ਜ਼ਹਰ ਦਰ ਕਾਮੇ ਤੂ ਸ਼ਕਰ ਗਰਦਦ’

ਅਰਥਾਤ 'ਪਥਰ ਤੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੀਰਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜ਼ਹਿਰ ਤੇਰੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਬੰਸਾਵਲੀ

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਚਿਸ਼ਤੀ-ਸੂਫ਼ੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਮੋਢੀ ਤੇ ਪਿਤਾਮਾ ਹਨ । ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਸੂਫ਼ੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਖ਼ਾਜਾ ਮੁਈਨੁੱਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਦੇ ਬਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ । ਖ਼ਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ 'ਗਰੀਬ ਨਵਾਜ਼' ਉਪਾਧੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ । ਉਹ ਦਿਲੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਾ ਰਾਏ ਪਿਥੋਰਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀਰਾਜ ਚੌਹਾਨ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਇਥੇ ਆਏ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਰਾਏ ਪਿਥੋਰਾ ਦਾ ਰਾਜ ਦਿਲੀ ਤੋਂ ਅਜਮੇਰ ਤਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਚਿਸ਼ਤੀਆਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਇਰਾਕ ਦੇ ਸੂਫ਼ੀ ਸ਼ੇਖ ਇਸਹਾਕ ਚਿਸ਼ਤੀ ਤੋਂ ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ । ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜੱਦੀ ਵਤਨ 'ਚਿਸ਼ਤ' ਸੀ, ਜੋ ਖੁਰਾਸਾਨ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਸੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਰੜੀ ਰਿਆਜ਼ਤ ਤੇ ਤੱਪਸਿਆ ਬਗ਼ਦਾਦ ਵਿਖੇ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਥੇ ਹੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੀਤੀ । ਬਗ਼ਦਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਦਿਆ, ਧਰਮ ਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੇਂਦਰ ਸੀ ।

ਸ਼ੇਖ ਇਸਹਾਕ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਜਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਖ਼ਾਜਾ ਮੁਈਨੁੱਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਜੜੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਖ਼ਾਜਾ ਉਸਮਾਨ ਹਾਰੂਨੀ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਸਨ । ਖ਼ਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਤਨ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਸਿਜਿਸਤਾਨ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੰਗੋਲਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਕਾਰਣ ਛੱਡਣਾ ਪਿਆ । ਮੰਗੋਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੱਖਣ ਤੇ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਵਲ ਵੱਧ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਈਰਾਨੀਆਂ, ਤੁਰਕਾਂ ਤੇ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ਛੱਡ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਪਿਛੋਂ ਸੌ ਸਾਲ ਤਕ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ ਜਦ ਚੰਗੇਜ਼ ਖਾਂ ਤੇ ਉਸਦੇ ਉਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਲਗਾਤਾਰ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਸਲਤਨਤਾਂ ਤੇ ਸਭਿਆਤਾਵਾਂ ਤਬਾਹ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਤੇ ਲੋਕ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਬੇਘਰ ਹੁੰਦੇ ਗਏ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਮੰਗੋਲਾਂ ਜਾਂ ਤਾਤਾਰੀ ਆਕਰਮਣ-ਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ । ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚੋਂ

ਹਿਜਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਲ ਰੁਖ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਸੀ। ਗ਼ਜ਼ਨਵੀਂ ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਈ ਇਕ ਇਸਲਾਮੀ ਧਰਮ ਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖਾਸੀ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਵਸੋਂ ਵੱਧ ਚੁਕੀ ਸੀ ਤੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਸ਼ਹਾਬੁੱਦੀਨ ਗੌਰੀ ਦੇ ਦਿਲੀ ਵਿਖੇ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਆਬਾਦੀ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਧਣ ਲਗੀ ਅਤੇ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ (ਅਜੋਕੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਤੇ ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਈ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਵਸੋਂ ਫੈਲ ਗਈ।

ਖ਼ਾਜਾ ਮੁਈਨੁੱਦੀਨ (ਜੋ ਸੁਲਤਾਨੁਲਆਰਫੀਨ ਅਰਥਾਤ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀਆਂ ਦੇ ਰਾਜਾ ਕਰਕੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਨ) ਪ੍ਰਿਥਵੀਰਾਜ ਦੇ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲ ਸ਼ਾਸਨ ਹੇਠ ਅਜਮੇਰ ਆ ਕੇ ਵਸ ਗਏ, ਜਿਥੋਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਹਿੰਦੂ ਸੀ। ਖ਼ਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਾਂਭਰ ਤਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਡੇਰਾ ਲਾਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਤੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ (ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੇਵਲ ਚਾਲੂ ਸਨ) ਸਹਿਤ ਇਕ ਨਗਰੀ ਵਸਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਵਿਤਰ ਜੀਵਨ ਤੇ ਮਿਠੇ ਬੋਲਾਂ ਨੇ ਸਥਾਨਕ ਵਸੋਂ ਉਤੇ ਬੜਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਬਰਕਤਾਂ ਲਈ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਇਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਅਤੇ ਦੁਖ ਦਲਿਦਰ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਭੀੜਾਂ ਬੰਨ੍ਹ-ਬੰਨ੍ਹ ਆਉਣ ਲਗੇ। ਇਹ ਗੱਲ ਭਰੋਸੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਕਿ ਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਏ ਪਿਥੋਰਾ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਏ ਜਾਂ ਨਾ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਥਾ ਕਹਾਣੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਨਹੀਂ ਗਈ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧਾਤਮਕ ਵਿਖਿਆਵਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ, ਰਾਏ ਪਿਥੋਰਾ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਪਿਛੋਂ, ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਵਸੋਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਸੰਖਿਆ ਖ਼ਾਜਾ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੋਈ। ਚਿਸ਼ਤੀ ਸੂਫੀਆਂ ਵਾਂਗ ਖ਼ਾਜਾ ਮੁਈਨੁੱਦੀਨ ਨੇ ਆਮ ਜਨਤਾ ਲਈ ਲੰਗਰ (ਪੁੰਨ-ਅਰਥ ਰੋਟੀ ਖਵਾਉਣ) ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ। ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਖ਼ਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਨੇਕ ਦਿਲ, ਹਮਦਰਦ ਅਤੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਦੁਖ ਸੁਖ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਸੂਫੀ

ਦਰਵੇਸ਼ ਸਨ। ਇਹ ਰਜਵਾੜਾਸ਼ਾਹੀ ਯੁਗ ਵਿਚ ਵਚਿਤਰ ਗੱਲ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਅਜ ਤਕ ਜਨ ਸਮੂਹ ਲਈ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਜ਼ਿਆਰਤਗਾਹ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਹ ਦੁਖੀਆਂ ਤੇ ਮਜ਼ਲੂਮਾਂ ਲਈ ਭਾਰੀ ਪਨਾਹਗਾਹ ਸੀ। ਜੋ ਵੀ ਉਥੇ ਆ ਗਿਆ, ਮਾਨੋ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸ਼ਾਸਕ ਦੇ ਜਬਰ ਤੋਂ ਬਚ ਗਿਆ। ਸ਼ਰਨ ਆਏ ਨੂੰ ਫਿਰ ਕੋਈ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਾ ਸਕਦਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਸ਼ਾਇਦ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਰੀਬ ਨਵਾਜ਼ ਅਰਥਾਤ ਗਰੀਬਾਂ ਦੇ ਰਖਿਅਕ ਕਹਿਣ ਲਗ ਪਏ। ਖ਼ਾਜਾ ਮੁਈਨੁਦੀਨ ਨੇ ਇਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਬੜੀ ਕਰੜੀ ਤਪੱਸਿਆ ਤੇ ਬੰਦਗੀ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਕੋਈ ਵਸਤ ਜਾਂ ਪਦਾਰਥ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਨਾ ਰਖਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪੋ-ਸਹੇੜੀ ਗਰੀਬੀ ਅਤੇ ਅੰਨ-ਸ਼ੰਨ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਹਨ।

ਖ਼ਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਜ਼ਿਆਰਤਗਾਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਜਮੇਰ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਦਾ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਅਸਥਾਨ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਖ਼ਾਜਾ ਅਜਮੇਰੀ ਸੰਬੰਧੀ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਤ ਗਾਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸੂਫੀ ਭਾਵੀ ਗੀਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਹਨ। ਹਰ ਸਾਲ ਭਾਰਤ ਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਖ਼ਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਲੱਖਾਂ ਅਨੁਯਾਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਰਸੀ (ਉਰਸ) ਉਪਰ ਇਕਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਹੀ ਗੱਦੀ ਪੁਰ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਸਲੀਮ ਚਿਸਤੀ ਪਾਸ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਨੰਗੇ-ਪੈਰੀ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਤਖਤ ਦੇ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਦੀ ਦਾਤ ਮੰਗੇ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ਼ੇਖ਼ ਸਲੀਮ ਚਿਸਤੀ ਦੀ ਅਸੀਸ ਤੇ ਬਰਕਤ ਸਦਕਾ ਅਕਬਰ ਦੇ ਘਰ ਸਲੀਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਖਤ ਦੇ ਵਾਰਿਸ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਸਲੀਮ ਹੀ ਰਖਿਆ ਗਿਆ।

ਸ਼ਹਾਬੁਦੀਨ ਗੌਰੀ ਦੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਪੁਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਤੁਰਕਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦਾ ਰਾਜ ਟੁਰਿਆ। ਹੁਣ ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਸੂਫੀ

ਦਰਵੇਸ਼ ਖਿੱਚੇ ਚਲੇ ਆਉਣ ਲਗੇ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਦਿੱਲੀ ਬਲਖ ਬੁਖਾਰੇ ਲਈ ਵੀ ਰਸ਼ਕ ਦਾ ਮਕਾਮ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਇਸਲਾਮੀ ਧਾਰਮਿਕ ਕੇਂਦਰ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਬੜੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸੀ । ਇਕ ਸਮਕਾਲੀ ਗੁੰਥ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਕੁਬਤੁਲ ਇਸਲਾਮ ਭਾਵ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਗੁੰਬਜ਼ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਥੇ ਕਈ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਮਸਜਿਦਾਂ, ਸੂਫੀ ਦਰਗਾਹਾਂ ਤੇ ਸਿਖਿਆ ਲਈ ਮਦਰਸੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ । ਆਪਣੇ ਕਈ ਇਕ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦੇ ਬੁਲਾਵੇ ਉਪਰ ਖ਼ਾਜਾ ਮੁਈਨੁਦੀਨ ਵੀ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਆਏ ਜੋ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੁਰੀਦ ਖ਼ਾਜਾ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਯਾਰ ਕਾਕੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸੀ ; ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜਧਾਨੀ ਖ਼ਾਜਾ ਮੁਈਨੁਦੀਨ ਤੇ ਖ਼ਾਜਾ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਦੇ ਉਚਤਮ ਤੇ ਮਹਾਨ ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਰੋਸ਼ਨ ਰਹੇ । ਪਰੰਤੂ ਖ਼ਾਜਾ ਮੁਈਨੁਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਆਪਣੇ ਅਜਮੇਰੀ ਮੁਰੀਦਾਂ ਤੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ ਰੱਖਣਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਚਾਹੁੰਦੇ । ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਪਸ ਅਜਮੇਰ ਜਾਣਾ ਵੀ ਉਚਿਤ ਸਮਝਿਆ । ਖ਼ਾਜਾ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਯਾਰ ਕਾਕੀ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਪ੍ਰੀਤੀ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਨਾਲ ਇਨੀ ਡੂੰਘੀ ਤੇ ਤੀਬਰ ਸੀ, ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਖ਼ਾਜਾ ਮੁਈਨੁਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦਿੱਲੀ ਛੱਡ ਕੇ ਅਜਮੇਰ ਜਾਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਧਾਰ ਲਿਆ, ਪਰੰਤੂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਲੋਕ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਦੋਹਾਂ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਜਾਣ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਪੁਰ ਅਖੀਰ ਖ਼ਾਜਾ ਮੁਈਨੁਦੀਨ ਨੇ ਖ਼ਾਜਾ ਬਖ਼ਤਿਯਾਰ ਕਾਕੀ ਨੂੰ ਪਿਛੇ ਦਿੱਲੀ ਹੀ ਰਹਿਣ ਲਈ ਆਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ । ਹਜ਼ਰਤ ਕਾਕੀ ਦੇ ਵਡੇ ਮਾਨ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਸੁਲਤਾਨ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਦੇ ਜਾ-ਨਸ਼ੀਨ ਸੁਲਤਾਨ ਇਲਤਮਿਸ਼ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਮਹਿਰੌਲੀ ਵਿਖੇ ਖ਼ਾਜਾ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਦੇ ਨਾਮ ਉਪਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੁਤਬਮੀਨਾਰ ਬਣਵਾਇਆ ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਖ਼ਾਜਾ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਯਾਰ ਕਾਕੀ ਦੇ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਮੁਰੀਦ ਬਣੇ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਸੁਲਤਾਨ ਵਿਖੇ ਬੜੀ ਕਰੜੀ ਤਪੱਸਿਆ ਤੇ ਬੰਦਗੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਦ ਹਜ਼ਰਤ ਬਖ਼ਤਿਯਾਰ ਜੀ ਵੀ ਉਥੇ ਹੀ ਸਨ । ਖ਼ਾਜਾ

ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਉਦੋਂ ਆਪਣੇ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆਈ ਵਤਨ ਨੂੰ ਮੰਗੋਲਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਕਰਕੇ ਛੱਡ ਆਏ ਸਨ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਠਹਿਰੇ ਹੋਏ ਸਨ । (ਖ਼ਾਜਾ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਬਖਤਿਯਾਰ ਕਾਕੀ ਦੇ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਖੇ ਠਹਿਰਨ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਦੇ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਚੰਗਾ ਨਾ ਜਾਣਿਆ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਖ਼ਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਜਲਦੀ ਹੀ ਉਥੋਂ ਚਲੇ ਗਏ) ।

ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਇਕ ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਜਦ ਖ਼ਾਜਾ ਬਖਤਿਯਾਰ ਕਾਕੀ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਬੰਦਗੀ, ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਰੋਜ਼ੇ ਰਖਦਿਆਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਤੇ ਰੱਬੀ ਨੂਰ ਦਾ ਝੋਲਾ ਪੈਂਦਾ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਪਾਸੋਂ ਪੁਛਿਆ : 'ਤੂੰ ਇਹ ਕੀ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੈਂ ?' ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੇ ਕਿਹਾ 'ਨਾਫੇ' (ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪੁਸਤਕ) ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਪਰ ਸਲੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਕਿਹਾ, 'ਭਈ, ਤੈਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਨਫਾ ਹੋਵੇਗਾ ।' (ਇਸ ਪੁਰ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਹਜ਼ਰਤ, ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਨਫਾ ਆਪ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੈ—ਬਸ ਤੁਹਾਡੀ ਮੇਹਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ) ਇਹ ਘਟਨਾ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ੀਨਗੋਈ ਸੀ । ਜਿੰਨਾਂ ਚਿਰ ਖ਼ਾਜਾ ਬਖਤਿਯਾਰ ਕਾਕੀ ਮੁਲਤਾਨ ਰਹੇ, ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿਆਰ, ਇਨੀ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਅਨੰਨ ਭਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਜਾਣ ਲਗਿਆਂ ਹਜ਼ਰਤ ਕਾਦੀ ਨੇ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, 'ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪਿਛੋਂ ਦਿੱਲੀ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਆ ਜਾਵੀਂ ।'

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੇ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਦੇ ਇਸ ਆਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਖ਼ਾਜਾ ਦੇ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਪੰਜ ਸਾਲ ਤਕ ਵਿਦਿਆ ਦੀਆਂ ਵਖ-ਵਖ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ । ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਲਈ ਨਿਕਲ ਟੁਰੇ, ਜਿਥੇ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਮਹਾਨ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਖ਼ਾਜਾ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਬਖਤਿਯਾਰ ਕਾਕੀ ਦੇ ਚਰਣ ਪਰਸਣ ਦਾ ਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ । ਖ਼ਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਫਰੀਦ ਲਈ ਇਕ ਥਾਂ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜਿਥੇ ਉਹ ਕਰੜੀ ਬੰਦਗੀ ਤੇ ਰਿਆਜ਼ਤ ਵਿਚ

ਰੁਝ ਗਏ । ਹਫਤੇ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ । ਪਿਛੋਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਕਈ ਸਾਲ ਤਕ ਹਾਂਸੀ ਵਿਖੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਤਮ ਤੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਿਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ । ਉਥੇ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸੂਫੀ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਜ ਤਕ ਕਾਇਮ ਹਨ ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਦੀ ਦੇਖ ਰੇਖ ਤੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਆਪਣੀ ਸੂਫੀ ਮੰਤਵ ਦੀ ਭਾਲ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਰਹੇ । ਚਿਸ਼ਤੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਨਿਰੰਤਰ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਰੋਜ਼ੇ ਰਖਣ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਸਰੀਰਕ ਲਾਲਸਾ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਰੂਹ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ । ਇਸ ਕਰੜੀ ਰਿਆਜ਼ਤ ਵਿਚ ਚਿਲ੍ਹਾ-ਏ-ਮਾਕੂਸ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਬੰਦਗੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਚਾਲੀ ਦਿਨ ਪੁੱਠਾ ਲਟਕ ਕੇ ਰੱਬ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਅਜੇਹੀ ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਤੇ ਘਾਲਣਾ ਸੂਫੀ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਕੇਵਲ ਕਿਸੇ ਚੋਣਵੇਂ ਅਨੁਯਾਈ ਲਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ । ਅਜੇਹੀ ਘਾਲਣਾ ਦੇ ਸਫਲ ਅੰਤ ਉਪਰ ਸੱਚ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੂਫੀ ਜਿਗਿਆਸੂ ਨੂੰ 'ਕੁਤਬ' ਦੀ ਉਚੀ ਉਪਾਧੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਅਜੇਹੀ ਰਿਆਜ਼ਤ ਜਾਂ ਬੰਦਗੀ ਕਿਸੇ ਨਿਵੇਕਲੀ ਥਾਂ ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਇਕ ਖੂਹ ਚੁਣਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚਾਲੀ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਹਰ ਸਵੇਰੇ ਪੁੱਠਾ ਲਟਕਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ । ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਰੋਜ਼ਾ ਰਖਣਾ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ—ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ, ਕਿ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਵੀ ਅਜੇਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਬਹੁਤਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਖਾ ਸਕੇਗਾ । ਇਸ ਕਰੜੀ ਰਿਆਜ਼ਤ ਲਈ ਬੜੇ ਹੱਠ, ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਭਾਰਤੀ ਯੋਗੀਆਂ ਵਿਚ ਅਜੇਹੀ ਕਰੜੀ ਤਪੱਸਿਆ ਤਾਂ ਆਮ ਵੇਖੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ।

ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਖ਼ਾਜਾ ਮੁਈਨੁੱਦੀਨ ਤੇ ਖ਼ਾਜਾ ਬਖਤਿਯਾਰ ਕਾਕੀ-ਦੋਹਾਂ ਨੇ, ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਅਜੇਹੀ ਕਰੜੀ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨੇਮ ਤੇ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਭਾਂਪ ਲਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ

ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਨ ਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂਰੋਂ ਨੂਰ ਗਏ ਸਨ ।

‘ਸਿਯੁਰੁਲਅਕਤਾਬ’ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੰਕੇਤ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖ਼ਾਜਾ ਮੁਈਨੁੱਦੀਨ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਅਜੇਹੀ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਵੇਖਕੇ ਅਮਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਸੀ :—

“ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਰੂਹਾਂ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹਜ਼ਰਤ ਖ਼ਾਜਾ ਮੁਈਨੁੱਦੀਨ ਚਿਸਤੀ ਸਿਜ਼ੀ (ਰੱਬ ਉਸ ਦੇ ਭੇਦ ਨੂੰ ਪਵਿਤ੍ਰ ਰਖੇ) ਅਜਮੇਰ ਤੋਂ ਦਿਲੀ ਆਏ, ਤਾਂ ਮਹਾਨ ਕੁਤਬ (ਖ਼ਾਜਾ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖਤਿਯਾਰ ਕਾਕੀ) ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ । ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਤ ਅਨੁਸਾਰ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਮਿਲੀ । ਉਸ ਪਿਛੋਂ ਆਰਿਫ਼ਾਂ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ (ਖ਼ਾਜਾ ਮੁਈਨੁੱਦੀਨ ਚਿਸਤੀ) ਨੇ ਬਖਤਿਯਾਰਕਾਕੀ ਪਾਸੋਂ ਪੁਛਿਆ ‘ਤੇਰਾ ਕੋਈ ਮੁਰੀਦ ਰਹਿ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ?’ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, ‘ਇਕ ਮਸਊਦ ਨਾਮ ਦਾ ਫ਼ਕੀਰ ਚਿਲ੍ਹਾ ਕਟ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਆ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ—ਬਸ ਉਹੋਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ।’ ਸੁਲਤਾਨੁਲ ਆਰਫੀਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, ‘ਤਾਂ ਚਲੋ—ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖੀਏ ।’ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਮਹਾਨ ਸੂਫੀ ਸੰਤ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਰਨੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਤਪ-ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਆਏ । ਜਦ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲਿਆ ਤਾਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਤਪ ਤੇ ਬੰਦਗੀ ਕਾਰਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ‘ਆਦਾਬ ਅਰਜ਼’ ਕਰਨ ਲਈ ਝੁਕਣ ਯੋਗ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅਥਰੂ ਭਰ ਆਏ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮਸਤਕ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਟੇਕ ਦਿਤਾ । ਜਦ ਸੁਲਤਾਨੁਲ ਆਰਫੀਨ ਨੇ ਇਹ ਵੇਖਕੇ ਫਰਮਾਇਆ, ‘ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ : ਤੂੰ ਹੋਰ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਇਸ ਵਿਚਾਰੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਅਜੇਹੀ ਕਰੜੀ ਰਿਆਜ਼ਤ ਅਤੇ ਬੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਤਾਂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਰਹੇਗਾ ? ਆ ! ਇਸ ਪੁਰ ਰਬੀ ਰਹਿਮਤਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰੀਏ ।’ ਫਿਰ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਬਾਹਾਂ ਤੋਂ ਫੜਕੇ ਉਠਾਇਆ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨੁਲਆਰਫੀਨ ਨੇ ਮੂੰਹ ਪਿਛਾਂਹ ਵਲ ਫੇਰ ਕੇ ਦੁਆ ਕੀਤੀ ‘ਹੇ ਉਚੀਆਂ ਸ਼ਾਨਾਂ ਵਾਲੇ ਅਲਾਹ !’ ਫ਼ਰੀਦ ਬੇਚਾਰੇ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਕਬੂਲ ਫਰਮਾਓ ਅਤੇ ਇਸ ਉਪਰ ਉਚੱਤਮ ਫ਼ਕੀਰੀ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੋ ! ਗ਼ੈਬ ਤੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ “ਮੈਂ ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ—ਫ਼ਰੀਦ ਮਕਬੂਲ ਹੋਇਆ । ਸਾਰੀ ਮਾਨਵ

ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਬੇਮਿਸਾਲ ਤੇ ਲਾਸਾਨੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ।' ਇਹ ਗ਼ੈਬੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਦੇ ਸਾਰ ਫਰੀਦ ਤੇ ਮਸਤੀ ਛਾ ਗਈ। ਜਦ ਖ਼ਾਜ਼ਾ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਨੇ ਇਹ ਹਾਲਤ ਵੇਖੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਫਰੀਦ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ 'ਇਸਮਿ-ਆਜ਼ਮ' (ਰੱਬ ਦਾ ਮਹਾਨ ਪਵਿੱਤਰ ਨਾਮ) ਦਿੱਤਾ ਜਿਹੜਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਮੁਖਾਰਬਿੰਦ ਤੋਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਫਰੀਦ ਦੇ ਕਪਾਟ ਖੁਲ੍ਹ ਗਏ। ਉਸ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਰਬੀ ਨੂਰ ਨਾਲ ਰੋਸ਼ਨ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫਰੀਦ ਤੇ ਰਬ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਪਰਦਾ ਹਾਇਲ ਨਾ ਰਿਹਾ।]

“ਫਿਰ ਸੁਲਤਾਨੁਲਆਰਫੀਨ ਨੇ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖਲਅਤ (ਸਰੋਪਾ) ਬਖਸ਼ੀ ਅਤੇ ਖ਼ਾਜ਼ਾ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਸਤਾਰ, ਰੇਸ਼ਮੀ ਚਾਦਰ ਤੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਦੂਜੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਬਖਸ਼ੀਆਂ। ਉਸ ਅਵਸਰ ਤੇ ਇਕ ਸ਼ਾਇਰ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟਾਏ :—

‘ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਦੋ ਮਹਾਨ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਰਕਤਾਂ ਮਿਲੀਆਂ,
ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਤੋਂ ਉਸਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਮਰਤਬਾ ਮਿਲਿਆ,
ਫੇਰ ਸੁਲਤਾਨੁਲਆਰਫੀਨ ਖਵਾਜ਼ਾਮੁਈਨੁਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਨੇ ਫਰਮਾਇਆ :

‘ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਤੂੰ ਅਜੇਹਾ ਸ਼ਾਹਬਾਜ਼ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਾਇਆ ਹੈ
ਜਿਸ ਦਾ ਆਲ੍ਹਣਾ ‘ਸਦਰਤੁਲ ਮੁਨਤਹਾ’ (ਬਹਿਸ਼ਤੀ ਰੁਖ) ਤੋਂ ਥਲੇ
ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।

ਮੰਗੋਲਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ

ਈਰਾਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਨੇ ਤੁਰਕਿਸਤਾਨੀ ਮੰਗੋਲਾਂ ਅਥਵਾ ਤਾਤਾਰੀਆਂ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਹਮਲੇ ਵੇਖੇ। ਮੰਗੋਲ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਮੁਲਕਾਂ ਉਤੇ ਟਿਡੀ ਦਲ ਵਾਂਗ ਟੁੱਟ ਪਏ, ਜਿਥੇ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਸਭਿਅਤਾ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਵਡੇ ਵਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਉਸਰ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਇਹ ਤਾਤਾਰੀ ਕਬੀਲੇ, ਜਿਹੜੇ ਹਾਲੀ ਤਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਹੀਂ ਬਣੇ ਸਨ, ਤੁਰਕਿਸਤਾਨ, ਈਰਾਨ ਆਦਿ ਦੀ ਮਹਾਨ ਦੌਲਤ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਅਤੇ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਦੀ ਨੀਯਤ ਨਾਲ ਲਸ਼ਕਰਾਂ ਦੇ ਲਸ਼ਕਰ ਲੈ ਕੇ ਚੜ੍ਹ ਆਏ। ਉਹ ਗਜ਼ਨੀ, ਹਿਰਾਤ ਤਕ ਜਾ ਧਸੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਪਰਾਧੀਨ ਹੋਣ ਜਾਂ ਦੇਸ ਛੱਡ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਖੂਬ ਲੁਟਮਾਰ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮਰਦਾਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਜਾਂ ਤਾਂ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੈਦੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਸਾਈਕਸ ਨੇ 'ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਪਰਸੀਆ' ਵਿਚ ਮੰਗੋਲਾਂ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਹਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵਡਾ ਤੂਫਾਨ ਭੈਜਲ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਮਲਿਆਂ ਨੇ ਤੁਰਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਈਰਾਨ ਬਗਦਾਦ ਤਕ ਸਾਰੇ ਮੁਲਕ ਤਬਾਹ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਅਜੇਹੀ ਤਬਾਹੀ ਜਾਂ ਬਰਬਾਦੀ ਲਈ

ਅਜੇਹੇ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਠੀਕ ਢੁਕਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਹਿਸ਼ੀ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿਤੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਮੁਲਕਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾੜ ਕੇ ਖਾਕ ਸਿਆਹ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਅਖੀਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਹਾਨ ਇਸਲਾਮੀ ਕੇਂਦਰ ਅਰਥਾਤ ਬਗਦਾਦ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਅੰਤਲੇ ਅੱਬਾਸੀ ਖਲੀਫਾ ਮੁਸਤਾਸਿਮਬਿਲਾ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਕਾਲ/ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਰਲਾ ਮਿਲਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਬਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਚੰਗੇਜ਼ ਖਾਂ ਤਕ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਵਕ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਗੋਲਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਨੇਤਾ ਚੰਗੇਜ਼ ਖਾਂ ਸੀ ਜੋ 1162 ਈ: ਵਿਚ ਜਨਮਿਆਂ ਤੇ 1175 ਵਿਚ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਬਣ ਗਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਮੌਤ (1227 ਈ:) ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਲੁਟ ਮਾਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਤਬਾਹੀ ਬਰਬਾਦੀ ਮਚਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੰਗੋਲਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਲਸ਼ਕਰ ਜਾਂ ਫੌਜ ਲਈ ਸੰਗਿਆ “ਉਰਦੂ” ਹੈ। ਇਹ ਸੰਗਿਆ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਸ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਨਾਮ ਬਾਣੀ ਜੋ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਥੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਰੂਪ ‘ਹੋਰਡ’ ਬਣਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਹੈ ਵਹਿਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਵਹੀਰ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਮੇਂ (1173-1265 ਈ:) ਦੀ ਪ੍ਰਿਸ਼ਟ ਭੂਮੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਮੁੱਚੀ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਜਗਤ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦੇ ਅਜੇਹੇ ਦੁਖਾਂਤ-ਕਾਂਡ ਨਾਲ ਲਹੂ-ਰੱਤੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਾਇਰ ਸ਼ੇਖ ਸਾਅਦੀ ਦੇ ਹਿਰਦ-ਵੇਧਕ ਮਰਸੀਏ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸਨੇ ਉਸ ਵਿਚ ਬਗਦਾਦ ਉਪਰ ਮੰਗੋਲ ਹਮਲੇ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਵਜੋਂ ਅਮੀਰੁਲਮੋਮਨੀਨ ਖਲੀਫਾ ਮੁਸਤਾਸਿਮਬਿਲਾ ਦੇ ਕਤਲ ਦਾ ਹਾਲ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਸਾਕਾ 656 ਹਿਜਰੀ ਮੁਤਾਬਿਕ 1258 ਈ: ਵਿਚ ਚੰਗੇਜ਼ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਹਲਾਕੂ ਖਾਂ ਕਰਕੇ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਈਰਾਨੀ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਦੇ ਏਲਖਾਨੀ ਖਾਨਦਾਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖੀ ਸੀ। ਇਹ ਹਮਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਦੁਨੀਆਂ ਉਤੇ ਸੌ ਸਾਲ ਤਕ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਜਿੱਤਾਂ ਤੇ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਲੰਮੀ ਲੜੀ ਨੂੰ ਬੁਰੀ

ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਜਸੀ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਧੱਕਾ ਲਾਇਆ। ਬਗਦਾਦ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਤੇ ਬਰਬਾਦੀ ਅਤੇ ਭਿਆਨਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਇਸ ਮੰਗੋਲੀ ਮਾਰੂ ਅਮਲ ਦਾ ਮਾਨੋ ਅੰਤਲਾ ਕਾਂਡ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਵੇਂ ਰੋਮ ਈਸਾਈ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਧੜਕਦਾ ਹਿਰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਗਦਾਦ ਇਸਲਾਮੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਮਹਾਨ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਬਗਦਾਦ ਦੀ ਅਜੇਹੀ ਤਬਾਹੀ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬੁੱਧੀ-ਜੀਵੀਆਂ ਵਿਚ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਉਤਪੰਨ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।

ਸਾਅਦੀ ਨੇ ਉਪਰੋਕਤ ਮਰਸੀਏ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਿਆਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਬਾਹੀ ਉਪਰ ਖੂਨ ਦੇ ਅਥਰੂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਡੋਲ੍ਹੇ ਹਨ :

‘ਆਸਮਾਨ ਧਰਤ ਉਪਰ ਲਹੂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਯੋਗ ਹੈ

ਅਮੀਰੁਲਮੋਮਨੀਨ ਖਲੀਫਾ ਮੁਸਤਾਸਿਮਬਿਲਾ

ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਉਪਰ ਸੁਣੋ ਐ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ।’

ਜੇਕਰ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਿਆਮਤ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਕਬਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਗੇ, ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਚੁੱਕ ਤੇ ਵੇਖੋ

ਕਿ ਸਰਵ ਮਾਨਵ ਜੇਤੀ ਉਪਰ ਕਿਆਮਤ ਤਾਂ ਆ ਪਈ ਹੈ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੰਗੋਲਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਂ ਚੰਗੇਜ਼ ਖਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਹਿਮਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਇਥੇ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਚੰਗੇਜ਼ ਖਾਂ ਬੁਖਾਰਾ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਖਵਾਰਿਜ਼ਮ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਪਿਛਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਿੰਧ ਮੁਲਤਾਨ ਤਕ ਆ ਧਮਕਿਆ ਭਾਵੇਂ ਚੰਗੇਜ਼ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅਗ੍ਰਾਂ ਵਧਣਾ (1221 ਈ: ਵਿਚ) ਉਚਿਤ ਨਾ ਸਮਝਿਆ, ਪਰੰਤੂ ਮੰਗੋਲਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਅਜੇਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਦਿਲੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਵੀ ਝੰਜੋੜ ਕੇ ਰਖ ਦਿਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਤ ਦੂਰ ਦੂਰੇਡੇ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੇ ਮੰਗੋਲਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਕੋੜਾ ਮਜ਼ਾ ਚਖਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਘਟਨਾਵਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਾਪਰੀਆਂ ਜਦ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਕਾਫੀ ਚਿਰ ਤੋਂ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਅਜੋਧਨ ਵਿਖੇ ਵਾਸਾ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰ ਚੁਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਰਧ-ਸੱਭਯ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਉਚੇ ਤੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਸੂਫੀ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀਆਂ ਪੂਰਵ-ਮੰਗੋਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕ

ਵਿਥਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵੇਂ ਮੰਗੋਲਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਗਲ ਦੇ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਤੇ ਰਈਸਾਂ ਨੇ ਮੰਗੋਲਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖਾਸ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਉਸ ਪ੍ਰਿਸ਼ਟ-ਭੂਮੀ ਦਾ ਰੰਗ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਬਾਹਰਲੇ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੇਸ਼ਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਪੁਰ ਮਜਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ।

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਵਡੇਰਾ ਮੰਗੋਲਾਂ ਹਥੋਂ ਇਕ ਜੰਗ ਵਿਚ ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਵਿਖੇ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਖਾਨਦਾਨ ਨਾਲ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਸਬੰਧ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਏਹੀ ਹਿਰਦੇ-ਵੇਧਕ ਘਟਨਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਪੂਰਬਜਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਘਰ ਛੱਡਣ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪਨਾਹ ਲੈਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਸਾਕੇ ਦੀ ਵੱਡੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਰਾਜ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਪਨਾਹ ਲਈ। ਇਸ ਵਾਰਤਾ ਨੂੰ ਫਿਰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

1221 ਈ: ਦੇ ਚੰਗੇਜ਼ ਖਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਮੰਗੋਲਾਂ ਨੇ ਉਚ ਤੇ ਸਿੰਧ ਦੇ ਨਾਜ਼ਿਮ ਨਾਸਿਰੁੱਦੀਨ ਕਬਾਚਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਾਪਰਿਆ ਹੋਣਾ ਹੈ ਜਦ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਹਾਲੀ ਜਵਾਨ ਹੀ ਸੀ। ਕਬਾਚਾ ਨੂੰ ਮੁਸ਼ਕਲ ਤੇ ਸੰਕਟ ਕਾਲ ਵਿਚ ਖ਼ਾਜਾ ਬਖਤਿਯਾਰ ਕਾਕੀ ਦੀ ਸਰਨ ਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ। ਉਸ ਨੇ ਖ਼ਾਜਾ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ 'ਬਰਕਤਾਂ ਵਾਲਾ ਤੀਰ ਮੰਗੋਲਾਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ ਛੱਡਣ, ਜਿਹੜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤ ਫੈਲਾ ਦੇਵੇ। ਜਦ ਇਹ ਤੀਰ ਛਡਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਅਜੇਹਾ ਤੀਰਾਂ ਦਾ ਮੀਂਹ ਵਸਿਆ ਤੇ ਅਜੇਹੀ ਰੇਤੀ ਤੇ ਅੰਨ੍ਹੇਰੀ ਝੁੱਲ੍ਹੀ ਜਿਸ ਨੇ ਮੰਗੋਲਾਂ ਨੂੰ ਦਹਿਸ਼ਤ ਪਾ ਕੇ ਭਜਾ ਦਿਤਾ। ਉਹ ਮੌਰਚਾਬੰਦੀ ਛੱਡ ਕੇ ਨੱਠ ਉਠੇ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਮੁਲਤਾਨ ਇਲਤਮਿਸ਼ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਵਾਪਰੀ, ਜਿਸਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਕਬਾਚਾ ਸੀ। ਫ਼ਰੀਦੁੱਦੀਨ ਅੱਤਾਰ (ਜਨਮ 1119 ਈ:)

ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਮੰਗੋਲਾਂ ਨੇ ਨੀਸ਼ਾਪੁਰ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਕਈ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੀ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਹੈ। ਬਰਾਉਨ ਦੀ 'ਲਿਟਰੇਰੀ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਪਰਸ਼ੀਆ' ਵਿਚ ਇਕ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਾਇਰ ਨਜ਼ਮੁੱਦੀਨ ਕੁਬਰਾ ਦੀ ਇਹ ਰੁਬਾਈ ਦਰਜ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਈਰਾਨੀਆਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ਰ ਮੰਗੋਲਾਂ ਵਿਰੁਧ ਲੜਨ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਨਿਸ਼ਚਾ ਅੰਕਿਤ ਹੈ :

‘ਅਸੀਂ ਉੱਚ ਤੇ ਅਸੀਲ ਨਸਲ ਵਿਚੋਂ ਹਾਂ
ਜਿਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਪਿਆਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ
ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫੁਕਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਹਾਂ,
ਜਿਹੜੇ ਬਕਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਤੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ
ਇਕ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਖਾਲਸ ਸ਼ਰਾਬ
ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ,
ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਕਾਫ਼ਰ ਦੇ ਹੱਥੋਂ
ਝੰਡਾ ਖੋਹ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ।’

ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਉਹਦੇ ਹਾਕਮ ਸ਼ੇਰ ਖਾਂ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਤੇ ਤੰਗ ਕੀਤਾ, ਭਾਵੇਂ ਹਾਕਮ ਦੀ ਅਜੇਹੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਣ ਦਿਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਸਦਾ ਕਾਰਣ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸਿਲਸਿਲਿਆਂ ਵਿਚਲਾ ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸੂਫੀਆਂ ਤੇ ਕੱਟੜ ਧਰਮੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਘ੍ਰਿਣਾ ਹੋਵੇ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਹਾਕਮ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਬੜੇ ਸਬਰ ਤੇ ਤਹਮੁੱਲ ਨਾਲ ਝੱਲੇ। ਪਰੰਤੂ ਫਰੀਦ ਦਾ ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਹਾਕਮ ਨੂੰ ਲੈ ਬੈਠਾ। ਸ਼ੇਰ ਖਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਉਤੇ ਉਸੇ ਸਾਲ ਕਾਫ਼ਿਰ ਮੰਗੋਲਾਂ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਮੁਲਤਾਨ ਬਲਬਨ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ 1286 ਵਿਚ ਮੰਗੋਲਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਆਕ੍ਰਮਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬੜਾ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਿਲੀ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਮੁਹੰਮਦ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸਨੂੰ ‘ਸ਼ਹੀਦ’ ਦੀ ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਨੁਕਸਾਨ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ

ਲਕ ਤੋੜ ਦਿਤਾ ਤੇ ਉਹ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਹੀ ਮਗਰੋਂ ਕਾਲ ਵੱਸ ਹੋ ਗਿਆ । ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਕਵੀ ਨੇ ਉਸ ਅਵਸਰ ਤੇ ਇਕ 'ਮਰਸੀਆ' ਲਿਖਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਪੰਜਾਬ' ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦਾ ਪੁਤਰ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਵੀ ਕੰਮ ਆਇਆ । ਉਹ ਸੁਲਤਾਨ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ । ਇਸੇ ਹੀ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮੰਗੋਲਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਫੌਜੀ-ਸਾਥੀ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਵੀ ਕੈਦੀ ਬਣਾ ਲਿਆ । ਸ਼ਾਇਰ ਨੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ :

“ਮੈਂ ਕਦੀ ਸਿਰ ਤੇ ਇਕ ਫੁਲ ਦਾ ਭਾਰ ਵੀ
ਨਹੀਂ ਚੁਕਿਆ ਸੀ
ਪਰ ਅਜ ਮੰਗੋਲ ਜ਼ਾਲਿਮ ਨੇ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਤੇ
ਚੰਗਾ ਚੌਖਾ ਭਾਰ ਰਖਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ 'ਜੁਲ' ।

400 ਹਿਜਰੀ (ਅਨੁਸਾਰ 1400 ਈ: ਈ:) ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਪੁਸਤਕ 'ਸਿਯਰੁਲ-ਅੌਲੀਆ' ਇਸ ਮੰਗੋਲ ਹਮਲੇ ਬਾਰੇ ਇਕ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਦਿੰਦੀ ਹੈ । ਫੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਤੁਗਲਕ (1352-1388 ਈ:) ਨੂੰ ਅਮੀਰਾਂ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਲਈ ਤਖਤ ਪੁਰ ਬਿਠਾਇਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ, ਕਿ ਕੇਵਲ ਉਹ ਹੀ ਮੰਗੋਲਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਕੇ ਠਲ੍ਹ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਇਸਤੋਂ ਪਹਿਲੇ 1328 ਵਿਚ ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਤੁਗਲਕ ਨੇ ਚੁਗਤਾਈ ਮੰਗੋਲਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਡੱਟ ਕੇ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਹੁਕਮ ਜਾਂ ਫੈਸਲੇ ਦਾ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦਿਲੀ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵਲ ਬਦਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ, ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਸਲਤਨਤ ਮੰਗੋਲਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਸੁਰਖਿਅਤ ਰਹਿ ਸਕੇ । ਮੰਗੋਲਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਅਜ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਜੋ ਉਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੈ । ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹਰ ਜਾਂਗਲੀ ਅਵੇੜੇ ਲਈ 'ਉਜ਼ਬਕ' ਜਾਂ 'ਉਜਮਖ' ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੱਧ-ਕਾਲੀ ਸਮਿਆਂ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਲਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਮੰਗੋਲਾਂ ਦੀ ਇਹ ਜਾਤੀ (ਉਜ਼ਬਕ) ਪੰਜਾਬ ਵਾਸੀਆਂ ਲਈ ਦਹਿਸ਼ਤ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ, ਮੰਗੋਲ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਚੁੰਦੇ ਗਏ ਤੇ ਇਹੀ ਲੋਕ ਜਿਹੜੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ, ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਦੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਸੁਰਖਿਅਕ ਬਣ ਗਏ। ਚੌਧਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ ਅਕਾਸ਼ ਪੁਰ ਸੂਰਜ ਵਤ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਤੈਮੂਰ (ਤਿਮਰਲਿੰਗ) ਜਿਸਦੇ ਇਕ ਹੱਥ ਵਿਚ ਤਲਵਾਰ ਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਅਗਨੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਨਾਂ ਉਤੇ ਹੀ ਜਿੱਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਉਸਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸੀਮਾ ਉਸਦੇ ਪੂਰਵਜ ਚੰਗੇਜ਼ ਜਿੰਨੀ ਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਬਾਬਰ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਮੁਗਲ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰਖੀ, ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਾਮਰਾਜ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਪਿਛੇ ਸ਼ਾਸਨੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਕਲਾ-ਵਿਧੀ ਦੀਆਂ ਮਹਾਨ ਰਵਾਇਤਾਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ। ਮੰਗੋਲਾਂ ਦੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਬਾਰੇ ਉਰਦੂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਾਇਰ ਇਕਬਾਲ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ :

ਪਾਸਬਾਂ ਮਿਲ ਗਏ ਕਾਬੇ ਕੋ ਸਨਮਖਾਨੇ ਸੇ

(ਕਾਬੇ ਨੂੰ ਸਨਮਖਾਨੇ ਅਰਥਾਤ ਬੁਤਖਾਨੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸੁਰਖਿਅਕ ਮਿਲ ਗਏ)

ਖ੍ਵਾਜਾ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਬਖਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਖ੍ਵਾਜਾ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਬਖਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ, ਸੱਚੇ ਮੁਰੀਦ ਤੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਸਨ। ਖ੍ਵਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਥਾਹ ਸ਼ਰਧਾ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਰ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਕਰਨਾ ਉਹ ਆਪਣਾ ਪਰਮ ਧਰਮ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਸੂਫੀ ਪ੍ਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮੁਰੀਦ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਿਦ (ਗੁਰੂ) ਦਾ ਅਨੰਨ ਭਗਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਲਈ ਉਸਦੀ ਬੇਅੰਤ (ਕਈ ਵਾਰ ਅੰਨ੍ਹੀ) ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਅਕੀਦਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਵੀ ਖ੍ਵਾਜਾ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਦੇ ਅਜੇਹੇ ਹੀ ਪੱਕੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਤੇ ਮੁਰੀਦ ਸਨ। ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਅਜੇਹੀ ਅਨੰਨ ਭਗਤ ਤੇ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਹੋਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੇ ਭਗਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਬਾਰੇ ਇਕ ਰਵਾਇਤ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਦਿਲੀ ਵਿਖੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਪਾਣੀ ਗਰਮ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਘਰ ਵਿਚ ਅੱਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਰੀਦ ਕਿਧਰੋਂ ਅੱਗ ਦਾ ਕੋਇਲਾ ਲੈਣ ਨਿਕਲਿਆ, ਇਕ ਘਰ ਗਿਆ। ਉਸਦੀ ਸੁਵਾਣੀ ਫਰੀਦ ਦੀ ਸੋਹਣੀ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਕਲ ਵੇਖਕੇ ਉਸ ਪੁਰ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਜੁਲੈਖਾਂ ਵਾਂਗ ਭਰਮਾਉਣ ਲੱਗੀ। ਪਰੰਤੂ ਫਰੀਦ ਪੂਰਨ

ਵਾਂਗ ਜਤ ਸਤ ਦਾ ਪੱਕਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੀ ਕਾਮਨਾ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕੀਤਾ। ਕਾਮਵੱਸ ਸੁਵਾਣੀ ਨੇ ਇਕ ਕੋਲੇ ਲਈ ਇਕ ਅੱਖ ਦੀ ਵੱਡੀ ਕੀਮਤ ਮੰਗੀ। ਫਰੀਦ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਸੰਕੋਚ ਦੇ ਇਹ ਸੌਦਾ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਇਕ ਕੋਲੇ ਲਈ ਆਪਣੀ ਇਕ ਅੱਖ ਦਾ ਆਨਾ ਕੱਢਕੇ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਜਦ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਨੇ ਉਸਦੀ ਇਕ ਅੱਖ ਪੁਰ ਪੱਟੀ ਬੱਧੀ ਵੇਖੀ ਤਾਂ ਰੱਬ ਅਗੇ ਦੁਆ ਕੀਤੀ ਤੇ ਫਰੀਦ ਦੀ ਉਹ ਅੱਖ ਮੁੜ ਲਗ ਗਈ। ਇਹ ਫਰੀਦ ਦੀ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਲਈ ਅਤਿਅੰਤ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਹੈ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਜਦ ਹਾਂਸੀ ਵਿਖੇ ਸੂਫੀ ਇਬਾਦਤ ਤੇ ਬੰਦਗੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਰੱਬ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਮਹਵ ਹੋ ਗਏ। ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਇਆ। ਇਹ ਕੇਂਦਰ ਹਾਲੀ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਮੁਰੀਦ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਦਾ ਕੰਮ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਇਥੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੀ ਅਟਲ ਸਚਾਈ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਦ ਸ਼ੇਖ ਹਾਂਸੀ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਖੂਜਾ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਬਖਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਦਿਲੀ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਹਾਂਸੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਜੁਦਾਈ ਬਹੁਤ ਦੁਖਦਾਈ ਭਾਸਦੀ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਜਦ ਇਕ ਸਰਹੰਗ (ਫੌਜੀ ਸਿਪਾਹੀ) ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਤੇ ਢਹਿ ਪਿਆ ਤੇ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਦਿਲੀ ਘਟ ਜਾਇਆ ਕਰੋ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਨਿਤ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਤੇ ਬਰਕਤਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਜਿਆਂ ਨਾ ਰੱਖਿਆ ਕਰੋ ਤਾਂ ਫਰੀਦ ਦੇ ਦਿਲ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਪਿਛੋਂ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਹਾਂਸੀ ਤੋਂ ਚਲੇ ਗਏ।

ਖੂਜਾ ਕੁਤਬੁਦੀਨ 635 ਹਿਜਰੀ (ਲਗਭਗ 1240 ਈ.) ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਅਸਾਰ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਪਰਲੋਕ ਸਿਧਾਰ ਗਏ। ਦਿਲੀ ਵਿਖੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਖੂਜਾ ਮੁਈਨੁੱਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਆਕੇ ਵਸੇ ਸਨ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਖੂਜਾ ਬਖਤਿਆਰ ਨੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਉਚ ਤੇ ਪਾਵਨ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ

ਮਹਾਨ ਰਵਾਇਤਾਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ । ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੁਤਬ ਮੀਨਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦਾ ਸਦੀਵੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੈ । ਇਹ ਖ਼ਾਜਾ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਖ਼ਾਜਾ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਹੈ । ਇਥੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਦੇ ਹੋਏ ਦਿਲੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸੂਫੀ ਪੀਰਾਂ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਵੀ ਹਨ ।

ਖ਼ਾਜਾ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਮੁਈਨੁੱਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਜਾਂ ਪਰਵਚਨ ਆਦਿ ਪੁਸ਼ਤ-ਦਰ-ਪੁਸ਼ਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹਨ । ਖ਼ਾਜਾ ਮੁਈਨੁੱਦੀਨ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦ ਖ਼ਾਜਾ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਤ੍ਰੈ-ਗੁਣ ਪ੍ਰਬੀਨ ਤੇ ਸਚਿਆਰਾ ਸੂਫੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਖੁਦਾ ਦਾ ਖੌਫ਼ ਖਾਂਦੇ, ਰੱਬ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਅਤੇ ਮਹਿਬੂਬ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਵਿਚ ਸਰਸਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ । ਖੌਫ਼-ਖੁਦਾ ਗੁਨਾਹਾਂ ਤੇ ਅਤੇ ਨਰਕ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਪੈਣੋਂ ਬਚਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਰੱਬ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਰੱਬ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰੀਣਾਮ ਹੈ । ਸੱਚਾ ਸੂਫੀ ਰੱਬ ਦੇ ਪਿਆਰ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਭਾਵ ਮਨ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ । ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹਰ ਸ਼ੈ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ । ਕਰਤਾਰ ਨੇ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਇਸ ਆਯਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਜਿਆ ਹੈ 'ਸਭ ਕੁਝ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੋਵੇਗਾ ਸਿਵਾਇ ਰਬ ਦੇ ਜਮਾਲ ਦੇ ।'

ਖ਼ਾਜਾ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਮੁਈਨੁੱਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਪਾਸੋਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ (ਪੁਲੋਕ ਸਿਧਾਰਣ) ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਹੋਰ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੀ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ । ਜਿਸਦੇ ਭਾਵ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਨ :

“ਇਹ ਸੂਫੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜੋ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਪਰਦਾਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਸਾਨੂੰ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਜਾਂ ਸਿਧੇ ਰਸੂਲ ਪਾਕ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹਨ । ਇਹ ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦਾ ਕੀਮਤੀ ਸਰਮਾਇਆ ਤੇ ਵਿਰਸਾ ਹਨ ਤੇ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਕੇਵਲ ਅਮਾਨਤ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹਨ । ਮੈਂ ਉਸ ਫਰਜ਼ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ; ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਭਾਉਣਾ ਤੇਰਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਹੋਵੇਗਾ । ਤੂੰ ਇਸ ਫ਼ਰਜ਼ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਭਾਹੀਂ ਜੋ ਤੈਨੂੰ ਪਿਛੇ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਕੀਤੇ ਦਾ ਪਛਾਤਾਵਾਂ ਨਾ ਹੋਵੇ । ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ ਅਜ਼ੀਜ਼ ।

ਦਰਵੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਪਿਆਰੇ ਸੂਰਜ ਜੇਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ : ਉਹ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਰੋਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੱਬੀ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਸਾਰੀ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਉਤੇ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਬ ਦੇ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਫਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਉਚੇਰਾ ਹੈ। ਚਾਰ ਗੁਣ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹਉਮੈ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਪਹਿਲਾ ਗੁਣ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਤਥਾ ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਭਰਨਾ :

ਦੂਜਾ ਭੁਖੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਰਜਿਆ ਰਹਿਣਾ :

ਤੀਜਾ ਸ਼ੋਕ ਵਿਚ ਵੀ ਹਰਖ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰਨਾ, ਅਤੇ

ਚੌਥਾ ਬੁਰੇ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਨਾ।

ਖੂਜਾ ਮੁਈਨੁੱਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੁਘੜ ਸਿਖਿਆ ਖੂਜਾ ਬਖਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਖ-ਮੁਰੀਦ (ਸ਼ੇਖ-ਫਰੀਦ) ਨੂੰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜਨ ਸਮੂਹ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਈ। ਜਦ ਖੂਜਾ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਰਬ ਨਾਲ ਵਾਸਿਲ ਹੋਏ, ਉਹ ਦਿਨ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਲਈ ਵੱਡੇ ਦੁਖ ਤੇ ਸੋਗ ਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਦਫਨਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਵੀ ਚੁਣ ਰਖੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਤੂ ਇਕ ਰਹੱਸਮਈ ਮਸਤੀ ਸੀ; ਉਹ ਰੱਬ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਸਰਮਸਤ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਰੱਬ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣਾ ਲੱਖਾਂ ਜਾਨਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਕੱਵਾਲ ਇਹ ਤੁਕਾਂ ਗਾਈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ :

ਕੁਸ਼ਤਗਾਨਿ-ਖੰਜਰਿ ਤਸਲੀਮ ਰਾ

ਹਰ ਨਫਸ ਅਜ਼ ਗ਼ੈਬ ਜਾਨਿ-ਦੀਗਰ ਅਸਤ'

(ਰੱਬ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਕੁਠਿਆਂ ਨੂੰ ਰਜ਼ਾ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਹੇਠ ਹਰ ਛਿਣ ਪੁਰ ਦਰਗਾਹੋਂ ਨਵੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।) ਇਸ ਸ਼ਿਅਰ ਪੁਰ ਖੂਜਾ ਨਚਦੇ ਗਏ, ਨਚ ਨੱਚ ਫੁੱਫੇ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਅੰਤ ਰੱਬ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਨਾਜ਼ੇ ਨਾਲ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਲੋਕ ਸਨ। ਸੁਲਤਾਨ ਸ਼ਮਸੁੱਦੀਨ ਇਲਤਮਿਸ਼ ਤੇ ਉਸਦੇ ਅਮੀਰ ਵਜ਼ੀਰ ਸਭ ਜਨਾਜ਼ੇ ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੂਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਇਹ ਤੁਕਾਂ ਉੱਠਦੀਆਂ ਸੁਣੀਆਂ ਹਨ।

‘ਮਰਾ ਜਿੰਦਾ ਪਿੰਦਾਰ ਚੂੰ ਖੇਸਤਨ
 ਮਨ ਆਯਮ ਬਜਾਂ ਗਰ ਤੂ ਆਈ ਬ-ਤਨ’
 (ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਜਿੰਦਾ ਸਮਝ
 ਤੂੰ ਜੇ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਸਰੀਰ ਸਹਿਤ ਆਉਂਦਾ ਹੈ
 ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਰੂਹ ਨਾਲ ਮਿਲਾਂ)

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਖ਼ਾਜ਼ਾ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਲਈ ਅਥਾਹ ਸ਼ਰਧਾ ਸੀ। ਸ਼ੇਖ ਨਸੀਰੁੱਦੀਨ ਚਿਰਾਗੇ ਦਿਹਲੀ ਖ਼ਾਜ਼ਾ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੇ ਸ਼ਿੱਸ਼ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਸ਼ਾਇਰ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਲਈ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਰਸਾਂਦੇ ਹਨ :

ਮਕਬੂਲਿ-ਤੋਂ ਜੁਜ਼ ਮੁਕਬਿਲਿ ਜਾਵੀਦ ਨਸੁਦ
 ਵਜ਼ ਲੁਤਫਿ ਤੋਂ ਹੀਚ ਬੰਦਾ ਨੌਮੀਦ ਨ-ਸੁਦ ।
 ਨੂਰਤ ਬ-ਕੁਦਾਮ ਜੱਰਾ ਪੇਵਸਤ ਦਮੇ
 ਕਾਂ ਜੱਰਾ ਬਿਹ ਅਜ਼ ਹਜ਼ਾਰ ਖੁਰਸ਼ੀਦ ਨ-ਸੁਦ ।’

(ਤੇਰਾ ਕਬੂਲ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਰੱਬੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਮਕਬੂਲ ਹੋਇਆ :
 ਤੇਰੀ ਮੋਹਰ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਨਿਰਾਸ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ।
 ਜਿਸ ਮਿਟੀ ਦੇ ਕਿਣਕੇ ਨੂੰ ਤੇਰੀ ਛੁਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ।
 ਉਹ ਕਿਣਕਾ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸੂਰਜਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਮਾਉਣ ਯੋਗ ਹੋ ਗਿਆ ।)

ਹਾਂਸੀ ਵਿਖੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਆਉਂਦੇ। ਹਰ ਵੇਲੇ ਮੇਲਾ ਲਗਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਫਰੀਦ ਏਕਾਂਤ ਵਿਚ ਰੱਬ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਅਖੀਰ ਉਹ ਹਾਂਸੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਅਜੋਧਨ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਹ ਉਜਾੜ ਥਾਂ ਏਕਾਂਤ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਆਈ। ਇਥੇ ਉਹ ਅਟੰਕ ਹੋ ਕੇ ਰੱਬ ਵਿਚ ਲੀਣ ਹੋ ਸਕਣਗੇ—ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਥੇ ਵੀ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਆ ਆ ਕੇ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਬਚਨ ਸੁਣਦੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦੀ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਰਲਦੇ ਜਾਂਦੇ।

ਇਥੇ ਵੀ ਲੋਕ ਹਾਠਾਂ ਜੋੜ ਜੋੜ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਗਲ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਦੁਖੀ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਵੀ ਉਹ ਕਿਧਰੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ

ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਦਾ ਹੁਕਮ ਇਸੇ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਠਹਿਰਨ ਦਾ ਸੀ।

ਫਾਰਸੀ ਤਜ਼ਕਰਿਆਂ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਦੇ ਦਿਲੀ ਦੇ ਸਫਰਾਂ, ਹਾਂਸੀ ਵਿਖੇ ਚਿਰ ਤਕ ਠਹਿਰਨ ਦਾ ਅਤੇ ਖੂਜਾ ਮੁਈਨੁੱਦੀਨ ਦੇ ਅਸਥਾਨ-ਅਜਮੇਰ ਦੀ ਜ਼ਿਆਰਤ ਦੇ ਹਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਹੁਣ ਅਜੋਧਨ ਵਿਖੇ ਫਰੀਦ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ 'ਸ਼ੇਖ' ਸਨ : ਉਹ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਸਨ। ਉਹ ਸੂਫੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਪਹਿਲੇ ਸਾਰੇ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਬੜੀ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ, ਇਬਾਦਤ ਤੇ ਬੰਦਗੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੁਖ ਆਰਾਮ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪੱਲਾ ਅਮੀਰਾਂ, ਧਨਾਢਾਂ ਜਾਂ ਹਾਕਮਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਈ ਰਖਿਆ। ਹਾਂਸੀ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਵੀ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਈ ਹੋਣੀ ਏ, ਕਿ ਦਿਲੀ ਤੇ ਇਸਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਸ਼ੌਕਤ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਿਧਰੇ ਏਕਾਂਤ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਸਰ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ; ਕੋਠੀਵਾਲ (ਮੁਲਤਾਨ) ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਵੀਰਾਨ ਹੀ ਸੀ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਸੀ। ਉਥੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕੋਈ ਸੁਖ ਆਰਾਮ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਥੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਖੂਜਾ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਤੇ ਵਸਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਸੀ :

‘ਜਾ ਕਿਧਰੇ ਵੀਰਾਨੇ ਵਿਚ ਜਾਕੇ ਡੇਰਾ ਲਾ।’

ਅੰਤ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੇ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਕੰਢੇ ਵੀਰਾਨਾ ਢੂੰਡ ਲਿਆ। ਇਥੇ ਦਰਿਆ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਨਾਲੇ ਵੀ ਆ ਰਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਲੰਘਣ ਤੇ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਪਤਣ ਸੀ। ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਾਹੀਵਾਲ (ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ) ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਉੱਚ ਸ਼ਰੀਫ, ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਡੇਰਾਜਜਾਤ ਨੂੰ ਸੜਕਾਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਚੰਗਾ ਵਿਉਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਪਤਣ ਤੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਰੋਣਕਾਂ ਜੁੜਨ ਲਗੀਆਂ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਪਾਕ ਤੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਜੀਵਨ ਸਦਕਾ ਇਸ ‘ਪਤਣ’ ਨੂੰ ‘ਪਾਕਪਟਣ’ ਜੇਹੇ ਪਵਿਤਰ ਨਾਮ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲਗਾ। ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਵੀ 'ਪਤਣ' ਆਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਗੱਦੀ ਖੁਰ ਬੈਠੇ ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ (ਇਬ੍ਰਾਹੀਮ) ਨਾਲ ਬਚਨ ਵੀ ਕੀਤੇ : ਇਹ ਪਤਣ ਹੀ 'ਪਾਕਪਟਣ' ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ।

ਅਜੋਧਨ ਜਾਂ 'ਪਾਕ ਪਟਣ' ਬਾਰ ਜਾਂ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ ਇਥੋਂ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ 'ਜਾਂਗਲੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਉਹ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਵਰਗਾ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਬਹੁਤ ਘਟ ਹੈ । ਇਹ ਲੋਕ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਸਮੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣ ਗਏ ਸਨ ।

'ਸਿਯਰੁਲਅੌਲੀਆ' ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਆਪਣੀ ਚੜ੍ਹੀ ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ ਇਥੇ ਅਜੋਧਨ ਆਏ ਤੇ ਫਿਰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਇਥੇ ਹੀ ਰਹੇ । ਇਹ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਪਹਿਲਾਂ 'ਲਾਹੌਰ' ਦਰਿਆ ਰਾਵੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਵਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਮੁਤਾਬਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਖੀਰ 'ਅਜੋਧਨ' ਜੇਹੇ ਵੀਰਾਨੇ ਵਿਚ ਵੀ ਡੇਰੇ ਲਾਉਣੇ ਪਏ ।

ਅਜੋਧਨ ਵਿਖੇ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਬੜੇ ਗਰੀਬੀ ਵਾਲਾ ਸਾਦ ਮੁਰਾਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਭਲਿਆਈ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਾਰ ਮਰੰਜਾਮ ਦਿਤੇ । ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਵੀਰਾਨ ਤੇ ਕਰੀਰਾਂ ਤੇ ਕੰਡਿਆਲੇ ਦਰਖਤਾਂ ਤੇ ਸੁਕੀਆਂ ਝਾੜੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਸੀ । ਲੋਕ ਜਾਂਗਲੀ ਸਨ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਝਗੜਿਆਂ ਤੋਂ ਲੜ ਪੈਂਦੇ ਸਨ । ਅਜੇਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵਸਣਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੁਸੀਬਤ ਵਿਚ ਪਾਉਣਾ ਸੀ । ਇਹ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਘਾਲਣਾ ਤੇ ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਸੀ । ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅਜੇਹਾ ਕਸ਼ਟਾਂ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਕਈ ਮਹਾਨ ਪੁਰਸ਼ਾਂ, ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਤੇ ਭਗਤਾਂ ਆਦਿ ਨੇ ਬਿਤਾਇਆ ਹੈ । ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਅੌਲੀਆ ਦਿਲੀ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਅਜੋਧਨ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਏ । ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਘਟ ਖਾਣ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ । ਘਰ ਦੇ ਜੀਆਂ ਤੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਲਈ

ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਖਾਣ ਨੂੰ ਡੋਲ੍ਹੇ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਰੱਬ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਕਰਦੇ ।

ਚਿਸ਼ਤੀ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਖਾਨਕਾਹ ਤੇ 'ਜਮਾਇਤਖਾਨਾ' ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ, ਜਿਥੇ ਜਗਿਆਸੂ ਆ ਕੇ ਠਹਿਰਦੇ, ਭਜਨ ਬੰਦਗੀ ਕਰਦੇ, ਦੁਆਵਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ । ਖਾਨਕਾਹ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਖਾਣਾ ਤੇ ਕਪੜਾ ਉਥੋਂ ਹੀ ਮਿਲਦਾ । ਉਹ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਮਾਅ (ਕੀਰਤਨ) ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ । ਅਤੇ 'ਮਸਤੀ' ਜਾਂ 'ਹਾਲਤ' ਦਾ ਆਨੰਦ ਵੀ ਮਾਣ ਸਕਦੇ ਸਨ । ਇਥੇ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਕੋਲ ਦੂਰੋਂ-ਦੂਰੋਂ ਲੋਕ ਆ ਕੇ ਬਰਕਤਾਂ ਤੇ ਅਸੀਸਾਂ ਲੈਂਦੇ । ਉਹ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਇਕ ਫੂਹੜੀ ਉਪਰ ਹੀ ਸੂਫੀ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਵਾਂਗ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਤੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਵਚਨ, ਸਲੋਕਾਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਅਰਬੀ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਚੋਖਾ ਅੰਸ਼ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਸੁਭਾਵਕ ਵੀ ਸੀ ; ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ, ਪਰ ਮੂਲ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਅਵੱਸ਼ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ । ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਰਦੇ । ਇਹ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਵੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ । ਇਸ ਨੂੰ ਲਹਿੰਦੀ ਮੁਲਤਾਨੀ ਜਾਂ ਜੱਟਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ । ਉਸ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਬੋਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਹਿੰਦਵੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਆ ਚੁਕੀ ਸੀ । ਹਾਂਸੀ ਵਿਖੇ ਰਹਿਣ ਕਾਰਣ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜੀ ਜਾਂ ਲਸ਼ਕਰੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਣਦੇ ਸਨ । ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਵਚਨਾਂ ਜਾਂ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਮਿਸ਼ਰਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ । ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਜਾਂ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਪਰਵਚਨ, ਵਾਕ ਜਾਂ ਸਲੋਕ ਸਾਂਭਣ ਵਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ ਜਾਪਦਾ । ਸਾਹਿਤਕ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਤਜ਼ਕਰਿਆਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਜ਼ਾਕਰਾਤ (ਕਹੇ ਹੋਏ ਸ਼ਬਦ) ਦਰਜ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ

ਨਹੀਂ । ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਹੇ ਹੋਏ ਪਰਵਚਨ ਕਿਸੇ ਫਾਰਸੀ ਤਜ਼ਕਰੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ । ਇਹ ਸੁਭਾਗਾ ਇਤਫਾਕ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਮੁਲਤਾਨੀ ਵਿਚ ਰਚੀ ਹੋਈ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਦੀਵੀ ਕਾਲ ਲਈ ਸੁਰਖਿਅਤ ਹੋ ਗਈ ।

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਪੀਰੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕੁਝ ਇਕ ਝਲਕਾਰੇ

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਖਾਣ ਪਾਣ, ਓੜ੍ਹਨ ਪਹਿਨਣ ਵਿਚ ਹੱਦੋਂ ਵੱਧ ਨੇਮ ਤੇ ਜ਼ਬਤ ਕਰਦੇ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਿਸਤਰਾ ਇਕੋ-ਇਕ ਪਾਟੀ ਪੁਰਾਣੀ ਲੋਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਵੀ ਢੱਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਸੁਤਿਆਂ ਪਿਆਂ ਪੈਰ ਨੰਗੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ। ਰਮਜ਼ਾਨ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਉਹ ਹਰ ਸ਼ਾਮ ਰੋਜ਼ਾ ਇਤਫ਼ਾਰ ਕਰਨ (ਰੋਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਣ) ਲਈ ਕੇਵਲ ਇਕ ਪਿਆਲਾ ਸ਼ਰਬਤ ਦਾ ਪੀਂਦੇ। ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਰਬਤ ਦਾ ਵੱਡਾ ਜਗ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਪਾਸ ਬੈਠੇ ਜਿਗਿਆਸੂਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੰਦੇ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੇਵਲ ਇਕ ਪਿਆਲਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਵੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਅਤਿ ਗਰੀਬ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਛੜੇ ਵਰਗ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਜੋ ਰੋਜ਼ਾ ਤਾਂ ਰਖਦੇ ਪਰ ਰੋਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਕੋਈ ਵਸਤ ਨਾ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਭੋਇੰ ਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦੇ ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਸਤਰਖਾਨ ਨਹੀਂ ਵਿਛਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਨੇਤਾ ਸਨ, ਸੁਲਤਾਨ ਨਾਸਿਰੁੱਦੀਨ ਮਹਿਮੂਦ, ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਇਆ। ਉਸ

ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਅਜੋਧਨ ਵਿਖੇ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਵੇ। ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ ਨਿਕੇ ਜਿਹੇ ਕਸਬੇ ਅਜੋਧਨ ਵਿਖੇ ਉਸ ਨਾਲ ਆ ਗਈ। ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਲਈ ਇਹ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸਕਣ, ਇਸ ਲਈ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਚੁਗੇ ਦੀ ਇਕ ਬਾਂਹ ਛੱਤ ਤੋਂ ਹੇਠ ਲਟਕਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਲੋਕ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਲੰਘਦੇ, ਕਪੜੇ ਨੂੰ ਚੁੰਮਦੇ ਤੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ। ਭੀੜ ਇੰਨੀ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਜਦ ਉਹ ਕਪੜੇ ਨੂੰ ਚੁੰਮ ਕੇ ਲੰਘਣ ਲਗਾ ਤਾਂ ਇਹ ਤਾਰ-ਤਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਫੇਰ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਪੁਰ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਆਪ ਇਕ ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੇ ਇਕ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ, ਤਾਂ ਜੋ ਦਰਸ਼ਕ ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਪਰਤਦੇ ਜਾਣ। ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੇ, ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੇਖ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਅਚਾਨਕ ਇਕ ਫ਼ਰਾਸ਼ (ਝਾੜੂ-ਬਰਦਾਰ) ਭੀੜ ਵਿਚੋਂ ਤੀਰ ਵਾਂਗ ਨਿਕਲਿਆ ਅਤੇ ਘੇਰਾ ਤੋੜਾ ਕੇ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਤੇ ਜਾ ਢੱਠਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਲ ਖਿਚ ਕੇ ਚਰਨਾਂ ਨੂੰ ਚੁੰਮ ਲਿਆ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ, “ਐ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦੁੱਦੀਨ। ਤੁਸੀਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਿਉਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋ, ਸਗੋਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਬਰਕਤ ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ ਰੱਬ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।” ਫ਼ਰਾਸ਼ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣ ਕੇ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੂਕ ਨਿਕਲੀ ਤੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ। ਫ਼ਰਾਸ਼ ਨੂੰ ਅਸੀਸ ਦਿਤੀ, ਤੇ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਖਿਮਾਂ ਚਾਹੀ। ਇਸ ਪੁਰ ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕੌਮਲ-ਹਿਰਦੇ ਵਾਲਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਦੁਖ ਦਰਦ ਵੰਡਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਅਵਸਰ ਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਜ਼ੀਰ ਬਲਬਨ ਦੁਆਰਾ (ਜੋ ਪਿਛੋਂ ਸੁਲਤਾਨ ਬਣਿਆ) ਕੁਝ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਦਾ ਪੱਟਾ ਤੇ ਕੁਝ ਨਕਦ ਰਕਮ ਭੇਟਾ ਵਜੋਂ ਭੇਜੀ। ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਰਕਮ ਲੈ ਕੇ ਗਰੀਬਾਂ ਮੁਥਾਜਾਂ ਨੂੰ ਵੰਡ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਜਾਗੀਰ ਦਾ ਪੱਟਾ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ ਕਿ :

‘ਸ਼ਾਹ ਮਾ ਰਾ ਦਿਹ ਦਿਹੱਦ ਮਿਠੱਤ ਨਿਹੱਦ,

ਰਾਜ਼ਕਿ—ਮਾ ਰਿਜ਼ਕ ਬੇ-ਮਿਠੱਤ ਦਿਹਦ ।’

(ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਕੁਝ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੇ ਅਹਿਸਾਨ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਸਾਡਾ ਰਾਜ਼ਕ ਰੱਬ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਅਹਿਸਾਨ ਦੇ ਸਾਨੂੰ ਰੋਜ਼ੀ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ)

ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਰੱਬ ਤੋਂ ਡਰਨ ਵਾਲੇ ਵਜ਼ੀਰ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਰਖ :

‘ਮੁਲਕ ਬ-ਵਜ਼ੀਰੇ ਖੁਦਾ ਤਰਸ ਜ਼ਬਤ ਕੁਨ ।

ਇਹ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜ ਮਾਲ ਲਈ ਬੇ-ਪਰਵਾਹੀ ਦੀ ਇਕ ਤੁਛ ਮਿਸਾਲ ਹੈ । ਇਹ ਚਿਸਤੀ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਸੀ ।

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਬਹੁਤ ਹਮਦਰਦ ਤੇ ਵੇਖ ਕੇ ਅਣਡਿੱਠ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੂਫੀ ਸਨ । ਇਕ ਜਾਦੂਗਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਾਦੂ ਟੂਣੇ ਨਾਲ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ । ਸ਼ੇਖ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਬੀਮਾਰ ਰਹੇ । ਕੋਈ ਇਲਾਜ ਕਾਰਗਰ ਸਾਬਤ ਨਾ ਹੋਣ ਪੁਰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਜਾਦੂਗਰ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਦਾ ਇਕ ਪੁਤਲਾ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਸੂਈਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਤੇ ਪੁਤਲੇ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਦਬਾ ਰੱਖਿਆ ਹੈ । ਜਦ ਪੁਤਲਾ ਧਰਤੀ ਹੇਠੋਂ ਕਢਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਇਕ-ਇਕ ਕਰਕੇ ਸੂਈਆਂ ਬਾਹਰ ਖਿੱਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਸ਼ੇਖ ਨੂੰ ਆਰਾਮ ਆ ਗਿਆ । ਸਥਾਨਕ ਹਾਕਮ ਨੇ ਉਸ ਜਾਦੂਗਰ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀ ਪਰ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਇਆਂ ਉਸ ਦੀ ਜਾਨ-ਬਖਸ਼ੀ ਕਰਵਾ ਦਿਤੀ ।

ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਔਰਤ ਬੜੀ ਸਹਿਮੀ ਤੇ ਡਰੀ ਹੋਈ ਆਪ ਪਾਸ ਆਈ ਅਤੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਇਕ ਜੋਗੀ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ ਦੁੱਧ ਭੇਟਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਪਾਸ ਤਾਂਤ੍ਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਤ ਡਰਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਗਰੀਬ ਔਰਤ ਪਾਸ ਦੇਣ ਜੋਗਾ ਦੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕੀ ਕਰੇ ? ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਗਰੀਬ ਔਰਤ ਉਪਰ ਮੇਹਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਕੀਤੀ ਜੋਗੀ ਦੇ ਜਾਦੂ ਟੂਣੇ ਦਾ ਅਸਰ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਰੋਜ਼ ਦੁੱਧ ਦਾ ਡੰਨ ਨਾ ਭਰਨਾ ਪਿਆ ।

ਕਰੜੀ ਤਪੱਸਿਆ ਤੇ ਬੰਦਗੀ ਕਰਕੇ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਭਾਵੇਂ ਬੇਅੰਤ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਜਿਹੀ ਕਿਸੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ : ਉਹ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਜਾਂ ਮੌਜ਼ਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ । ਜਦ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਧਾਗੇ ਤਵੀਤਾਂ ਲਈ ਆਉਣੇ ਲਗੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਖ਼ਾਜਾ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਪਾਸੋਂ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧਾਗੇ ਤਵੀਤ ਦਿਆਂ ਕਰਾਂ ਜਾਂ ਨਾ । ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਨੇ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਉਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਇਛਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨਾ ਨਾ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਹੈ ਨਾ ਤੇਰੇ : ਤਵੀਤ ਰੱਬ ਦੇ ਨਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਉਪਰ ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਅਖਰ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਜੋ ਵੀ ਮੰਗੇ, ਤੂੰ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਮ ਲਿਖ ਕੇ ਇਹ ਤਵੀਤ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਆਂ ਕਰ' । ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੇ ਰੱਬ ਉਪਰ ਅਟੱਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਧਾਗੇ ਤਵੀਤ ਤੇ ਜਾਦੂ ਟੂਣੇ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਵਿਭਿੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਜਾਦੂ ਟੂਣੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਿਜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰੀਣਾਮ ਦਸਦੇ ਹਨ । ਖ਼ਾਜਾ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਨੇ ਜਦ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀਰਾਨੇ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵਸਣ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦੁੱਖ ਦਰਦ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਨਿਮਨਲਿਖਿਤ ਤੁਕਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਸ਼ੇਖ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੀ ਅਥਾਹ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਬਰਕਤ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦਵਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ :

‘ਐ ਬਸਾ ਦਰਦ ਕ-ਆਂ ਤੁਰਾ ਦਾਰੂ ਸਤ,

ਐ ਬਸਾ ਸ਼ੇਰ ਕ-ਆਂ ਤੁਰਾ ਆਹੂਸਤ ।’

(ਅਨੇਕਾਂ ਦੁਖ ਦਰਦ ਤੇਰੇ ਲਈ ਦਵਾ ਸਾਬਤ ਹੋਣਗੇ,

ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ੇਰ ਤੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਸ ਹਰਨ ਜਾਪਣਗੇ ।)

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਕਈ ਰਵਾਇਤਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਦੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਰੱਬੀ ਪਿਆਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਕਿਵੇਂ ਰੂਹ ਭਰ ਦਿਤੀ ਸੀ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਆਮ ਜਨਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਨ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੀ ਸੀ ।

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਅਨੁਯਾਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿਆਰਤ ਲਈ

ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਵੇਸ਼ਿਆ ਮਿਲੀ ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਭਰਮਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਜਦ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਬੇ-ਕਾਬੂ ਹੋਣ ਲਗਾ ਤਾਂ ਅਚਾਨਕ ਉਸਦੀ ਗੱਲ ਤੇ ਕਿਸੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਥੱਪੜ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਗ਼ੈਬ ਤੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ 'ਤੂੰ ਜਿਸ ਪਵਿੱਤਰ ਕੰਮ ਲਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈਂ, ਤੇਰਾ ਇਹ ਕਰਮ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ'। ਇਸ ਗੱਲ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਕਰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲਿਆ। ਜਦ ਉਹ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਆਇਆ ਤਾਂ ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਤੈਨੂੰ ਰਾਹ ਵਿਚ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਤਾੜਨਾ ਤੇ ਚਿਤਾਵਨੀ ਮਿਲੀ ਸੀ'। ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਕਤੀ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਕਿਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਇਕ ਹੋਰ ਰਵਾਇਤ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਅਮੀਰਾਂ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸੌ ਟੱਕੇ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਤੁਛ ਭੇਟਾ ਭੇਟ ਕਰੇ। ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਉਸ ਰਕਮ ਵਿਚੋਂ ਅੱਧੀ (ਪੰਜਾਹ ਟੱਕੇ) ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਰਖ ਲਈ। ਜਦ ਉਹ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੁਜਾ ਤੇ ਪੰਜਾਹ ਟੱਕੇ ਭੇਟਾ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਮੁਸਕਰਾਏ ਤੇ ਕਿਹਾ, 'ਤੂੰ ਭਰਾਵਾਂ ਵਾਲੀ ਵੰਡ ਅੱਧੇ ਅੱਧ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਰ ਲਈ ਹੈ' ਇਸ ਪਰ ਉਹ ਆਦਮੀ ਬੜਾ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋਇਆ : ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਪਾਸੋਂ ਉਸ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗੀ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੀ ਰਕਮ ਵੀ ਕੱਢ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਗੇ ਰਖ ਦਿਤੀ। ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਉਸਦੀ ਤੋਬਾ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸ ਉਪਰ ਆਪਣੀ ਬਰਕਤ ਤੇ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦੇ ਜੁਮਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਿਛੋਂ ਇਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ੇਖ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਾਇਬ ਬਣਾਕੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿਤ ਸੀਸਤਾਨ ਵਲ ਭੇਜਿਆ।

ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਉਚ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਦਾ ਹਾਕਮ ਕਈ ਇਕ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਨਾਲ ਖਾਰ ਖਾਂਦਾ ਸੀ। ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਕਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਕੌੜਾ ਤੇ ਈਰਖਾਲੂ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਰਤਿਆ, ਸਗੋਂ ਸੰਤਾਂ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੀ ਉਦਾਰਤਾ ਵਾਲੇ ਸੁਭਾਉ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਕਹੇ :

ਅਫਸੋਸ ! ਕਿ ਅਜ ਹਾਲੇ ਮਨਤ ਨੀਮਤ ਖਬਰ
ਆਂਗਾਹ ਕਿ ਤੂ ਦਾਨੀ ਹਮਾ ਅਫਸੋਸ ਖੁਰੀ

(ਬਹੁਤ ਸ਼ੋਕ ਦੀ ਗਲ ਹੈ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਹਾਲ ਦੀ ਖਬਰ ਨਹੀਂ

ਜਦ ਤੈਨੂੰ ਇਸ ਹਾਲਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾ, ਤੂੰ ਪਛੋਤਾਂਵੇਗਾ)

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਰੱਬ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਇੰਨੇ ਲੀਨ ਤੇ ਮਹੱਵ ਰਹਿੰਦੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਤੇ ਟੱਬਰ ਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਫਿਕਰ ਨਾ ਰਹਿੰਦੀ। ਸਾਰੇ ਹੀ ਮਹਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਸੰਸਾਰਕ ਕਰਮ ਤੇ ਵਿਹਾਰ ਤੋਂ ਬੇਪਰਵਾਹ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਉ ਹੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਲਾਡਲਾ ਪੁਤਰ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਸੀ, ਜੋ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਲਸ਼ਕਰ ਵਿਚ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ। ਉਹ ਮੰਗੋਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਲਾਮ ਆਦਾਬ ਕਿਸੇ ਯਾਤਰੀ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੇਖ ਵਲ ਭੇਜਿਆ। ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਰੱਬ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਫਿੰਨੇ ਲੀਨ ਸਨ ਕਿ ਕਿੰਨਾਂ ਚਿਰ ਹੀ ਮਸਤੀ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਪਿਛੋਂ ਲਗਾ, ਕਿ ਉਹ ਸਮਝ ਨਾ ਸਕੇ ਕਿ ਇਹ ਸੁਨੇਹਾ ਕਿਸਦਾ ਸੀ। ਰੱਬ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਭ ਕੰਮ ਭੁਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਕ ਸਮੇਂ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਪਤਨੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਆਕੇ ਬਹੁਤ ਰੋਈ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬੱਚਾ ਭੁਖ ਹੱਥੋਂ ਕਾਲਵਸ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਮਨ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਂਦੇ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ।

‘ਇਹ ਮਸਊਦ (ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਅਸਲ ਨਾਮ) ਗਰੀਬ, ਰੱਬ ਦਾ ਬੰਦਾ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਉਹ ਰੱਬ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਮੋੜ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਜੇਕਰ ਉਹ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਅਸਾਰ ਛੱਡ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਦਫਨਾ ਦਿਓ।’

ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਗਰੀਬੀ ਵੇਸ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ਕ ਪੱਖ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਪੋਸ਼ਾਕ ਜਾਂ ਲੋਈ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਲੈਣੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੰਦੇ। ਇਕ ਵਾਰ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੌਕਰ ਨੇ ਇਕ ਦਾਮ ਦਾ ਲੂਣ ਉਧਾਰ ਲਿਆਂਦਾ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਸ ਲੂਣ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਭੋਜਨ ਖਾਣੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਉਧਾਰ ਰਕਮ ਨਾਲ ਲਏ ਜਾਂ ਬਣਾਏ ਭੋਜਨ ਨੂੰ ਖਾਣਾ ਗੁਨਾਹ ਹੈ।

ਚਰਿਤ੍ਰ ਤੇ ਸਿਖਿਆ

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਉੱਚ-ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਖੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਇਸਲਾਮੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ। ਮੁਲਤਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਮਹਾਨ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਚੇਰਾ ਭਰਾ ਸ਼ੇਖ ਬਹਾਉੱਦੀਨ ਸੁਹਰਵਰਦੀ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਮੁਖ-ਪੀਰ ਸੀ। ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਉੱਚ-ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਫਿਰ ਦਿਲੀ ਜਾਕੇ ਹੋਰ ਵਿਦਿਆ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਦਿਲੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦ ਦਾ ਮਾਨੋ ਸਮਰਕੰਦ ਤੇ ਬੁਖਾਰਾ ਸੀ। ਸ਼ੇਖ ਬਹਾਉੱਦੀਨ ਦਾ ਭਾਰਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਸਰ ਰਸੂਖ ਸੀ। ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਉਪਰ ਹੀ ਵਸਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਲਤਨਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮਹਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦ ਖ਼ਾਜਾ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆਂ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਵਧੇਰੇ ਹੋਇਆ, ਜਿਸਦੀ ਦਰਗਾਹ ਦਿਲੀ ਵਿਖੇ ਹੁਣ ਵੀ ਲਖਾਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿਆਰਤਗਾਹ ਹੈ। ਇਸ ਦਰਗਾਹ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਵਜ਼ੀਰ, ਅਮੀਰ, ਸ਼ਾਇਰ ਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਭੇਟ ਕਰਨ ਆਉਂਦੇ

ਰਹੇ ਹਨ। ਉਚ-ਵਿਦਿਆ ਕਰਕੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਸੇਖੁਲਇਸਲਾਮ ਤੇ ਸ਼ੇਖੇ ਕਬੀਰ ਜੋਹੀਆਂ ਉਪਾਧੀਆਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਕ ਵੀਰਾਨ ਨੁਕਰੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਬੇਅੰਤ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਤੇ ਅਨੁਯਾਈ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਰ ਕੋਨੇ ਤੋਂ ਆਉਂਦੇ ਅਤੇ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਤੇ ਬਰਕਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਨ ਸਤਿਕਾਰ ਇੰਨਾ ਵੱਡਾ ਸੀ, ਕਿ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਤੋਂ ਸੌ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਅਮੀਰ ਤੈਮੂਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਲਤਾੜਦਾ ਹੋਇਆ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਅਜੋਧਨ ਨਗਰ ਨੂੰ ਆ ਲੁਟਿਆ ਪੁਟਿਆ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਥੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦਾ ਮਜ਼ਾਰ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਅਮੀਰ ਤੈਮੂਰ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨੇਜਾ ਦਰਗਾਹ ਸ਼ਰੀਫ ਵਲ ਸ਼ਰਧਾ ਵਜੋਂ ਨਿਵਾਇਆ ਤੇ ਲੰਘ ਗਿਆ।

ਮੁਸਲਮਾਨ ਤਜ਼ਕਰਾਨਵੀਜਾਂ ਨੇ ਸੂਫੀ ਸੰਤਾਂ ਤੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਕ੍ਰਿਆ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਸੂਫੀ ਮਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਢੰਗ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਤੇ ਰੂਹਾਂ ਟੁੰਬਣਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੁਚਾ ਜੀਵਨ ਤੇ ਮਿਠੇ ਬੋਲ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਘਰ ਕਰ ਜਾਂਦੇ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰ ਹਿੰਦੂ ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਗੋਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਦੀ ਗੋਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਤੇ ਜੋਗੀ ਪਰਸਪਰ ਆਦਾਨ ਪਰਦਾਨ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ। ਕਈ ਤਜ਼ਕਰਿਆਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ 'ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ' ਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ 'ਪਾਸਿ-ਅਨਫਾਸ' ਇਕੋ ਹੀ ਕ੍ਰਿਆ ਹਨ ਤੇ ਸੂਫੀ ਇਹ ਕ੍ਰਿਆ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਜੋਹੀਆਂ ਪਰਸਪਰ ਬੈਠਕਾਂ ਤੇ ਇਕਤ੍ਰਤਾਵਾਂ ਕਰਕੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਲਈ ਸਭ ਦਾ ਇਕ ਸਮਾਨ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਲਗਾ ਅਤੇ ਇਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸੂਫੀ ਸੰਤ ਕਟੜ-ਪੁਣੇ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਸਾਂਝੀ ਸਿਖਿਆ-ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਦੇਣ ਲਗੇ। ਇਹ ਸਿਖਿਆ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਦੇ ਹਿਤ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਮਿਠੇ ਬੋਲਾਂ, ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਤੇ ਇਸ਼ਟ ਲਈ ਸੱਚੇ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਅਨੇਕਾਂ

ਲੋਕ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਲਹਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਟੜ-ਧਰਮੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੌਲਾਣਿਆਂ ਦੇ ਕੱਟੜ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵਖਰੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਗ਼ੈਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਕਟਾਖ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਲਈ ਮੁਆਫ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਦੀਨ ਦੀ ਕਟੜ ਰਹਿਤ ਮਰਿਆਦਾ ਤੋਂ ਪਰੇ ਪਰੇਰੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਇਸ ਗਲ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਿਠੇ ਬਚਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਫਿਰਕਾ-ਪਰਸਤੀ ਦੇ ਜ਼ਹਿਰ ਨਾਲ ਭਰੀ ਤੇ ਕਟੜ-ਧਰਮੀਆਂ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਹੱਥੋਂ ਫੱਟੜ ਹੋਈ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਜ਼ਖਮਾਂ ਤੇ ਮਲ੍ਹਮ ਰਖਣ ਦਾ ਸਫਲ ਜਤਨ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਘਟਨਾ ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਇਕ ਕੈਂਚੀ ਭੇਟਾ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਕੈਂਚੀ ਨੂੰ ਮੋੜਦੇ ਹੋਇਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, 'ਅਸੀਂ ਤੋੜਨ ਨਹੀਂ, ਜੋੜਨ ਆਏ ਹਾਂ, ਅਸੀਂ ਕਟਣ ਨਹੀਂ, ਸਿਉਣ ਆਏ ਹਾਂ।

“ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਕੈਂਚੀ ਦੀ ਥਾਂ ਸੂਈ ਦੇਹ”

ਮੌਲਾਨਾ ਜਲਾਲੁੱਦੀਨ ਰੂਮੀ ਨੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਸਨਵੀ ਵਿਚ ਇਸ ਭਾਵ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :

‘ਤੂ ਬਰਾਏ ਵਸਲ ਕਰਦਨ ਆਮਦੀ
ਨੈ ਬਰਾਏ ਫਸਲ ਕਰਦਨ ਆਮ ਦੀ’
ਤੋ ਜੋੜਨ ਜਾਂ ਮਿਲਾਉਣ ਲਈ ਆਇਆ ਹੈਂ
ਨਾ ਕਿ ਤੋੜਨ ਜਾਂ ਕੱਟਣ ਲਈ।’

ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਮਿਠੇ ਬਚਨਾਂ, ਉਚ-ਜੀਵਨ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਥਾਏ ਹਮਦਰਦੀ ਦੇ ਸਲੂਕ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਦਾ ਮਹਿਬੂਬ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਉਹ ਲੋਕ-ਨਾਇਕ ਬਣ ਗਏ। ਪਰ ਉਹ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਤੇ ਮਾਲਦਾਰ ਧਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪੱਲਾ ਬਚਾ ਕੇ ਰਖਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦੇ। ਭਜਨ ਬੰਦਗੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਸੀ। ਹਾਕਮ ਜਾਂ ਅਮੀਰ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਸੰਦਾ ਕਰਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ

ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਜੇਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਹ ਸੱਚੇ [ਸੂਫੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਰਾਜ ਦੀ ਨੌਕਰੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਸ਼ੁਗਲ' ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਬਿਲਕੁਲ ਵਿਵਰਜਤ ਸੀ। ਅਜੇਹੇ ਉੱਚ-ਆਚਰਨ ਤੇ ਬੇਗਰਜ਼ ਜੀਵਨ ਸਦਕਾ ਹੀ ਉਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਤੇ ਅਮੀਰਾਂ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਵਲੋਂ ਮੂੰਹ ਭਰ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆਂ ਵਾਂਗ ਅਤਿਆਚਾਰੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਡੱਟ ਕੇ ਖਲੋ ਵੀ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਇਕ ਵਾਰ ਕੋਈ ਸੱਜਣ ਫਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸੋਂ ਬਲਬਨ ਲਈ ਸਿਫਾਰਸ਼ੀ ਰੁਕਾ ਲੈਣ ਆਇਆ। ਬਲਬਨ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਾਂਝ ਨਹੀਂ ਪਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਦੀ ਖੁਸ਼ਾਮਦੀ ਚਾਪਲੂਸੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਣ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੇ ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਅਰਬੀ ਵਿਚ ਰੁਕਾ ਲਿਖਿਆ ਜੋ ਅਤਿ ਰਹੱਸਮਈ ਤੇ ਮਾਰਮਿਕ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ :

‘ਮੈਂ ਇਸ (ਰੁਕਾ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ) ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਅਲ੍ਹਾ ਅਗੇ ਰਖਿਆ ਹੈ, ਤੇ ਫਿਰ ਤੇਰੇ ਅਗੇ। ਜੇਕਰ ਤੂੰ ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦੇਵੇਂਗਾ, ਤਾਂ ਅਸਲ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਤਾਂ ਅੱਲ੍ਹਾ ਹੀ ਹੈ, ਤੂੰ ਸ਼ੁਕਰੀਏ ਦਾ ਪਾਤਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਜੇਕਰ ਤੂੰ ਇਸ ਨੂੰ ਉਹ ਕੁਝ ਨਾ ਦਿਤਾ ਜੋ ਇਹ ਮੰਗਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਅੱਲ੍ਹਾ ਹੀ ਰਖਿਅਕ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਤੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।’

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸਿਖਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਝਲਕਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਹ ਥੋੜੀ ਜੇਹੀ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਣੀ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚੋਂ ਫੁੱਟ ਫੁੱਟ ਨਿਕਲੀ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਗ ਤੇ ਆਧਾਰ ਬਣ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਤਜ਼ਕਰਾ ਨਵੀਸਾਂ ਨੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਪਰਵਚਨਾਂ ਜਾਂ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਨੂੰ ‘ਮਲਫੂਜ਼ਾਤ’ ਨਾਮ ਹੇਠ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸਾਰਨੀ ਵਾਂਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ: ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਚਨਾਂ, ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਜਾਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵਸੂਲ ਨਾਲ

ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਪਰੰਤੂ ਜੋ ਵੀ ਸਿਖਿਆ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਹ ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਹਾਨ ਸੂਫੀ ਦੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ :

ਕੁਝ ਕੁ ਬਚਨਾਂ ਜਾਂ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਸੀਆਂ ਹਨ :

ਜ਼ਕਾਤ (ਜਾਂ ਦਾਨ) ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :

ਪਹਿਲੀ.....ਜ਼ਕਾਤ—ਸ਼ਰੀਅਤ, ਭਾਵ ਜੋ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ । ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਦੋ ਸ ਦਿਰਹਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜ ਦਿਰਹਮ (ਚਾਲ੍ਹਵੀਂ ਹਿਸਾ) ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਵੇ ।

ਦੂਜੀ ਹੈ ਜ਼ਕਾਤਿ-ਤਰੀਕਤ—ਭਾਵ ਸੂਫੀ ਮਾਰਗ ਦੀ ਜ਼ਕਾਤ । ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਫੀ ਦੋ ਸੋ ਦਿਰਹਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਪੰਜ ਦਿਰਹਮ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰਖੇਗਾ (ਤੇ ਬਾਕੀ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੇ ਨਾਮ ਦੇ ਦੇਵੇਗਾ)

ਤੀਜੀ ਹੈ ਜ਼ਕਾਤਿ-ਹਕੀਕਤ—ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਦੋ ਸੋ ਦਿਰਹਮ ਹੀ ਅੱਲ੍ਹਾ ਤੇ ਉਸਦੇ ਪਾਕ ਰਸੂਲ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਦੇ ਦੇਵੇ ।

ਇਹ ਤੀਜੀ ਜ਼ਕਾਤ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦਰਵੇਸ਼ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਹਰ ਸੈ ਦਾਨ ਕਰ ਦੇਵੇ ਨਿਜ਼ਤਵ ਦੇ ਖਿਆਲ ਤਕ ਨੂੰ ਤਜ ਦੇਵੇ ।

ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਮਹਾਨ ਸੂਫੀ ਸ਼ੇਖ ਸ਼ਹਾਬੁਦੀਨ ਉਮਰ ਸੁਹਰਵਰਦੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਦਸਿਆ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਸ਼ਹਾਬੁਦੀਨ ਪਾਸ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਦਿਰਹਮ ਭੇਟਾ ਵਜੋਂ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਉਹ ਸਭ ਮੌਲਾ ਦੇ ਰਾਹ ਦਿੰਦੇ ; ਰਾਤ ਨੂੰ ਇਕ ਕੱਚਾ ਤਾਂਬੇ ਦਾ ਪੈਸਾ ਨਾ ਰਹਿੰਦਾ ।

ਇਕ ਵਾਰ ਸ਼ੇਖ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਇਸਹਾਕ ਨੇ (ਜੋ ਸ਼ੇਖ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦਾਮਾਦ ਸੀ) ਸ਼ੇਖ ਪਾਛੋਂ ਪੁਛਿਆ, ਪੈਸਾ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਜਾਇਆ ਕਰਨ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ ? ਤਾਂ ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, ਮੰਦੀ ਨੀਤ ਨਾਲ ਖਰਚਣਾ; ਰਬ ਦੇ ਰਾਹ ਨਾ ਖਰਚਣਾ—ਪੈਸਾ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਜਾਇਆ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਕੋਲ

ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੇ ਰਾਹ ਦੇ ਦੇਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਫਜ਼ੂਲ ਖਰਚੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ।

ਇਕ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਪੁਛਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਸੱਚੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੇ ਕੀ ਗੁਣ ਜਾਂ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤਰ ਦਿੱਤਾ, 'ਸੱਚਾ ਦਰਵੇਸ਼ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਦਰਦ ਵੰਡਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਐਬ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਪਰਦਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ—ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਢਕਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਦਰਵੇਸ਼ ਵਿਚ ਚਾਰ ਗੁਣ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਂਦੇ ਹਨ :

ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਐਬ ਵੇਖਣ ਤੋਂ ਅੱਖਾਂ ਅੰਨ੍ਹੀਆਂ ਕਰ ਲੈਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ,

ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਨਿੰਦਿਆ ਸੁਨਣ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਬੋਲਾ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਂਦਾ ਹੈ ;

ਉਸ ਨੂੰ ਮੰਦ-ਬੋਲ ਬੋਲਣ ਤੋਂ ਜੀਭ ਨੂੰ ਸਿਉਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਂਦਾ ਹੈ ।

ਉਸ ਨੂੰ ਮੰਦ ਵਾਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਠਣ ਵਾਲੀ ਲੱਤ ਨੂੰ ਲੁੰਝਿਆਂ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਂਦਾ ਹੈ ।

ਜਿਸ ਪਾਸ ਇਹ ਚਾਰ ਗੁਣ ਹਨ. ਉਹ ਹੀ ਸੱਚਾ ਦਰਵੇਸ਼ ਹੈ ਉਸ ਭਾਵੇਂ ਸੂਫੀਆਂ ਵਾਲੀ ਗੋਦੜੀ ਪਾਈ ਹੋਵੇ ਚਾਹੇ ਨਾ ; ਜੇ ਕਰ ਇਹ ਚਾਰ ਗੁਣ ਉਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਰੱਬ ਹੀ ਖੈਰ ਕਰੇ—ਅਜਿਹਾ ਆਦਮੀ ਸੂਫੀ ਨਹੀਂ ਉਹ ਝੂਠਾ ਹੈ—ਫਰੇਬੀ ਹੈ ; ਦੰਭੀ ਹੈ, ਲੁਟੇਰਾ ਹੈ, ਅਭਿਮਾਨੀ ਹੈ...ਉਸ ਵਿਚ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਫਿਰ ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਮਾਰਗ ਦਾ ਤੱਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਸਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਸੰਗ ਰਹੇ : ਉਸ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਹੀ ਰੱਬ ਦਾ ਹੈ ; ਰੱਬ ਨਾਲ ਹੈ ਉਹ ਖਿਆਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ—ਅਜਿਹੀ ਉੱਚ ਪਦਵੀ ਉਸੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਹਰਾਮ ਦੀ ਕਮਾਈ ਨਾ ਖਾਏ, ਦੁਨੀਆਦਾਰੀ ਤੇ ਸਵਾਰਥੀ ਸੰਗ-ਸਾਥ ਤੋਂ ਬਚੇ ।'

(ਸਿਯਰੁਲ -ਅਕਤਾਬ)

ਰਿਜ਼ਕ

ਰਿਜ਼ਕ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਖਿਆ ਦਿਤੀ ਕਿ ਸੱਚਾ ਦਰਵੇਸ਼, ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਉਤੇ ਬਹੁਤਾ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ।

ਰਿਜ਼ਕ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ :

ਪਹਿਲਾ : ਜੋ ਤਕਦੀਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਬਦਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ;

ਦੂਜਾ : ਜਿਸ ਦੀ ਭਾਲ, ਲਾਲਚ ਆਦਿ ਲਈ ਹੋਵੇ ।

ਤੀਜਾ : ਜੋ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ;

ਚੌਥਾ : ਜੋ ਰੱਬ ਨਾਲ ਇਕਰਾਰੀ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਅਵੱਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ ।

ਸੱਚਾ ਮੁਤਲਾਸੀ (ਸੱਤ ਦੀ ਭਾਲ ਦਾ ਮਾਰਗੀ) ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਲਈ ਆਸ ਨਿਰਾਸ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਦੁਖ ਤਕਲੀਫ਼ ਨਹੀਂ ਮਨਾਂਦਾ ; ਕਿਉਂ ਜੋ ਤਕਦੀਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਅਵੱਸ਼ ਮਿਲਣਾ ਹੈ । ਸੱਚੇ ਸੂਫੀ ਦਾ ਇਕ ਰੱਬ ਉਪਰ ਪੱਕਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਤੁਹਾਨੂੰ ਜੋ ਕੁਝ ਹੱਥ ਆਵੇ, ਰੱਬ ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਖਰਚ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਲਾਲਚੀ ਜ਼ਖੀਰਾ-ਬਾਜ਼ ਤੇ ਕਦੀ ਰੱਬ ਦੀ ਰਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

ਤੋਬਾ : (ਅਰਥਾਤ ਨਵ੍ਰਿਤੀ ਕਰਮ ਜਾਂ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜਨਾ) ਛੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ :

—ਦਿਲ ਦੀ ਤੋਬਾ : ਭਾਵ ਦਿਲ ਨੂੰ ਮੰਦ-ਵਾਸ਼ਨਾਂ ਤੋਂ ਪਾਕ ਸਾਫ਼ ਰਖਣਾ ।

—ਜ਼ਬਾਨ ਦੀ—ਮੰਦ-ਬੋਲਣ ਤੋਂ ਜੀਭ ਨੂੰ ਬੰਦ ਰਖਣਾ ।

—ਅੱਖਾਂ ਦੀ...ਵਿਵਰਜਤ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ, ਐਬ ਤਕਣ ਤੋਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਰਖਣਾ ।

—ਕੰਨਾਂ ਦੀ...ਰੱਬ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸੁਣਨੇ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਰਖਣਾ ।

—ਹੱਥਾਂ ਦੀ...ਕੋਈ ਹਰਾਮ ਦੀ ਵਸਤ ਫੜਨ ਤੋਂ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ।

ਪੈਰਾਂ ਦੀ...ਮੰਦ-ਵਾਸ਼ਨਾ ਤੇ ਕਾਮਨਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਲ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ।

ਅਜੇਹੇ ਸਨ ਬਚਨ ਤੇ ਅਜੇਹੀ ਸੀ ਸਿਖਿਆ, ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ । ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਬੇ-ਪਰਵਾਹੀ ਤੇ ਰੱਬ ਉਪਰ ਸ਼ਰਧਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦੀ ਮੁਖ ਕਲਪਨਾ ਸੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਹ ਸਿਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ ।

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਇਕ ਇਸਤ੍ਰੀ ਸੂਫੀ ਸੰਤਣੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪੁਛਿਆ ਗਿਆ । ਉਸ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਜੇਹਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਯੋਗ ਅਸਥਾਨ ਦੇਣੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਮਹਾਨ ਸੂਫੀ ਸੰਤਣੀ ਰਾਬਿਆ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਕਾਬਾ ਵੀ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਉਤਾਹ ਚੁਕਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਰਾਬਿਆ ਉਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਸਕੇ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀਆਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸੂਫੀ ਬੀਬੀਆਂ—ਬੀਬੀ ਸਾਰਾ ਤੇ ਬੀਬੀ ਫ਼ਾਤਿਮਾ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਕਰਸੂਮ ਬੀਬੀ—ਜਿਸ ਦੇ ਸੰਤ ਸੁਭਾਉ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਬੜਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਸੀ ।

ਅਜੇਹੀਆਂ ਮਹਾਨ ਇਸਤ੍ਰੀ ਸੂਫੀ ਸੰਤਣੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਫ਼ਰਮਾਇਆ ; ਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ 'ਪੁਰਸ਼' ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੱਬ ਨੇ ਇਸਤ੍ਰੀ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤਾ । ਇਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਮ-ਮੁਰੀਦ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਔਲੀਆ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦ ਜੰਗਲ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ੇਰ ਕੁਦ ਕੇ ਨਿਕਲੇ, ਤਾਂ ਕੋਈ ਇਹ ਨਹੀਂ ਪੁਛਣ ਬਹਿ ਜਾਏਗਾ ਕਿ ਇਹ 'ਨਰ' ਸੀ ਜਾਂ 'ਮਾਦਾ' ।

ਬੀਬੀ ਫ਼ਾਤਿਮਾ (ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਉਪਰ ਆਇਆ ਹੈ) ਉਚ-ਪਦਵੀ ਦੀ ਸੂਫੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਸ਼ੇਖ ਨਜੀਬੁਦੀਨ ਨਾਲ ਭੈਣਾਂ ਵਾਲਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਿਭਾਇਆ ।

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸ਼ੇਖ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਹੀ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤਕ ਫੈਲ ਚੁਕੇ ਸਨ । ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਸੂਫੀ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦਾ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਉਪਰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਰੱਬ ਦਾ ਇਸ਼ਕ ਸਿਖਾਂਦੀ ਸੀ । ਉਸ ਵਿਚ ਮਾਨਵ-ਪਿਆਰ ਤੇ ਮਨੱਖੀ ਕਲਿਆਣ

ਦੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਚੰਡ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਲੋਕ-ਭਾਖਾ, ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਲੋਕ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚੀ ਸੀ। ਚਿਸ਼ਤੀ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਅਜੇਹੀ ਲੋਕ-ਪ੍ਰੀਯ ਸਿਖਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਨਾਲ ਸਿਧੇ ਸੰਪਰਕ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਬਹੁਤ ਫੈਲਿਆ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤਕ ਪੈਣ ਲਗਾ।

ਚਿਸ਼ਤੀਆਂ ਸਿਲਸਿਲਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਉਤਰ ਵਿਚ ਬੰਗਾਲ, ਬਿਹਾਰ, ਹਰਿਆਣਾ, ਪੰਜਾਬ, ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਹਨ। ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਗੁਲਬਰਗ ਬੜਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੇਂਦਰ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਖ਼ਾਜਾ ਗੈਸੂਦਰਾਜ਼ ਸਭ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਸਨ : ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਅਜਮੇਰ ਅਜੇਹਾ ਅਸਥਾਨ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਆਦਿ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਜ਼ਿਆਰਤਗਾਹ ਹੈ। ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬਦਾਯੂੰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫੀ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਇਥੇ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦਾ ਜਨਮ-ਅਸਥਾਨ ਹੈ (ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਕਬਰਾ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਹੈ) ਹਰਿਆਣਾ ਵਿਚ ਥਾਨੇਸਰ, ਹਾਂਸੀ, ਕੈਥਲ, ਪਾਣੀਪਤ, ਨਾਰਨੌਲ ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚਿਸ਼ਤੀਆ ਕੇਂਦਰ ਸਨ।

ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚਿਸ਼ਤੀਆ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਜ ਵੀ ਲਖਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜ਼ਿਆਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ : ਪਾਕਪਟਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤੌਂਸਾ ਸ਼ਰੀਫ, ਅਹਿਮਦਪੁਰ, ਚਾਚਰਾਂ, ਮਖੱਡ, ਜਲਾਲਪੁਰ, ਗੋਜਰਾ, ਕੋਟ ਮਿੱਠਣ ਆਦਿ ਵੱਡੇ ਚਿਸ਼ਤੀਆ ਕੇਂਦਰ ਸਨ। ਪਾਕਪਟਣ ਵਿਖੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਗੱਦੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਹਨ ਅਤੇ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਮਾਮਲਾ ਤੇ ਭੇਟਾ ਲੈਂਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਵਲੋਂ ਕਾਫੀ ਰਕਮ ਭੇਟਾ ਵਜੋਂ ਮਿਲਦੀ ਸੀ।

ਮਹਾਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸੂਫੀਆਂ ਵਿਚ ਖ਼ਾਜਾ ਮੁਈਨੁਦੀਨ, ਖ਼ਾਜਾ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਬਖਤਿਆਰ ਕਾਕੀ, ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਸ਼ਕਰਗੰਜ, ਖ਼ਾਜਾ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੇ ਨਾਮ ਚਾਨਣ ਮੁਨਾਰੇ ਹਨ। ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਔਲੀਆ ਲਈ ਅਕੀਦਤ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ; ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ, ਗ਼ਾਲਿਬ,

ਇਕਬਾਲ ਦੇ ਨਾਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ ।

ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਲਜੀ ਤੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਜਹਾਂ ਆਰਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਨਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਪਾਸ ਰਖਵਾਈ । ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਅਜ ਵੀ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ, ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਕਸ਼ਮੀਰ, ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਆਦਿ ਵਿਚ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦਾ ਇਕ ਵਰਗ ਹੋਰ ਵੀ ਹੈ—ਤੇ ਉਹ ਹੈ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ—ਜੋ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਗੇ ਨਿਤ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਕੇ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ । ਅਜੇਹਾ ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਉੱਚ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਪ੍ਰਤੀ ਉੱਚੇ ਮਾਨ ਤੇ ਗੌਰਵ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ ।

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਤੇ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਨਗਰ

ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਬਠਿੰਡੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਥਿਤ ਨਗਰ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਦਿਲੀ-ਹਾਂਸੀ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਜਰਨੈਲੀ ਸੜਕ ਉਪਰ ਸੀ। ਇਸ ਨਗਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ, ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਨਾਲ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਗਰ ਤੋਂ ਅਜੋਧਨ ਕੋਈ ਸੌ ਮੀਲ ਦੂਰ ਹੋਵੇਗਾ।

ਇਕ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ **‘ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਕਿਲਾ ਹੈ’** ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਨਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਜਬਰੀ ਬੇਗਾਰ ਨਾਲ ਉਸਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਦ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਵੀ ਉਥੇ ਜਬਰੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਇਹ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਰਾਜਾ ਮੋਕਲ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸੀ।

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਇਕ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨਾਲ ਜਦ ਆਏ, ਤਾਂ ਜਬਰੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਵਿਚ ਫੜੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਾਂ ਤੇ ਟੋਕਰੀਆਂ ਵਿਚ ਇਟਾਂ ਰੋੜੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਫਸੀਲ ਉਤੇ ਲੈ ਜਾਣੇ ਪੈਂਦੇ। ਜਦ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਟੋਕਰੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਭਰੀ ਸਿਰ ਤੇ ਰਖਕੇ ਤੁਰਦੇ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਟੋਕਰੀ ਇਕ ਹੱਥ ਸਿਰ ਤੋਂ ਉਚੇਰੇ ਰਹਿੰਦੀ। ਇਹ ਵੇਖਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸਣੇ

ਰਾਜੇ ਦੇ ਉਥੇ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਪੈਰੀਂ ਪਏ, ਭੁਲ ਬਖਸ਼ਵਾਈ । ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੇ ਨਗਰ ਲਈ ਦੁਆ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੁਭ ਇਛਾਵਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਈਆਂ । ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਨਗਰ ਦਾ ਨਾਮ ਫਰੀਦਕੋਟ ਹੋ ਗਿਆ ।

ਫਰੀਦਕੋਟ ਅਜ ਕਲ ਰੋਣਕ-ਭਰਿਆ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ, ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੈ । ਇਥੇ ਦੋ ਅਸਥਾਨ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ । ਇਕ 'ਚਿਲ੍ਹਾ' ਹੈ, ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚਲੀਹਾ ਕੱਟਿਆ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਦੂਜਾ ਅਸਥਾਨ ਹੈ 'ਲੀਰ-ਮਾਲ' ਜਿਥੇ ਰੁਖਾਂ ਹੇਠ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਠਹਿਰੇ ਸਨ । ਇਥੇ ਝਾੜਾਂ ਉਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੀਰਾਂ ਲਥੇ ਕਪੜੇ ਟੰਗੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਫਰੀਦ-ਕੋਟ ਦਾ ਭੂਗੋਲਕ ਵਿਵਰਨ (ਪਾਕਪਟਣ) ਵਰਗਾ ਹੀ ਹੈ । ਹੁਣ ਤਾਂ ਇਥੇ ਨਹਿਰੀ ਪਾਣੀ ਵੀ ਆ ਚੁਕਾ ਹੈ । ਅਜੋਧਨ ਵਿਖੇ ਵੀ ਇਹ ਸਹੂਲਤ ਮਿਲ ਚੁਕੀ ਹੈ । ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਅਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚ ਝਾੜਾਂ, ਝੰਗੀਆਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਵੀਰਾਨੇ ਸਨ । ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਕ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠ ਭੂਮੀ ਵੀ ਕੋਈ ਸੁਹਾਵਣੀ ਨਹੀਂ । ਉਜਾੜ ਬੀਆਬਾਨ-ਅੰਨ੍ਹੇਰੀਆਂ ਤੇ ਵਾ-ਵਰੋਲੇ...ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਕਾਲੀ ਅੰਨ੍ਹੇਰੀ-ਪਾਣੀ ਘੱਟ ਸੀ ਚਰਸਿਆਂ ਨਾਲ ਦੂਰ ਹੇਠ ਖੂਹਾਂ ਤੋਂ ਕਢਿਆ ਜਾਂਦਾ । ਹੁਣ ਤਾਂ ਖੈਰ ਇਹ ਹਾਲਤ ਨਹੀਂ । ਲੋਕ ਮਿਹਨਤੀ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬਦਲ ਰਹੇ ਹਨ । ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਭੌਤਕ ਤੇ ਭੂਗੋਲਕ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠਭੂਮੀ ਦਾ ਰੰਗ ਪ੍ਰਤੱਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਜੰਗਲ ਅਤੇ ਬੀਆਬਾਨਾਂ ਥਲਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਵੀਹ ਖਲੀਫੇ ਸਨ, (ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸ਼ਿਸ਼) ਜੋ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਲਾਹੀ ਸੁਨੇਹਾ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਨ। ਮੁਰੀਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਖ਼ਾਜਾ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਮੁਖੀ ਤੇ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਸਨ, ਜੋ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਪਿਛੋਂ ਸਿਸਿਲੇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਤੇ ਗਦੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣੇ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਬਾਰੇ ਪੁਸਤਕ 'ਫ਼ਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ਵਾਦ' ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ : ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਹਸਨ ਅਲੀ ਨੇ 719-722 ਹਿ: ਵਿਚ ਲਿਖੀ। ਖ਼ਾਜਾ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ 726 ਹਿ. ਵਿਚ ਪਰਲੋਕ ਸਿਧਾਰੇ, ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਤੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਏ ਬਚਨ ਬਿਲਾਸ ਦੀ ਯਾਦ ਹੋਵੇ, ਜਦ ਕਿ ਹਸਨ ਅਲੀ ਵੀ ਉਥੇ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਬੜੇ ਲੰਮੇ ਅਰਸੇ ਪਿਛੇ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ ਤਾਂ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਭਾਵ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਏ :

ਐ ਆਤਿਸ਼—ਫਿਰਾਕਤ ਦਿਲਹਾ ਕਬਾਬ ਕਰਦਾ ।

ਸੈਲਾਬਿ ਇਸ਼ਤਿਯਾਕਤ ਜਾਂ-ਹਾ ਖਰਾਬ ਕਰਦਾ ।

(ਤੇਰੀ ਜੁਦਾਈ ਦੀ ਅੱਗ ਨੇ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਸਾੜਕੇ ਕਬਾਬ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਹੈ ਤੇਰੇ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਤਾਘ ਨੇ ਜਾਨਾਂ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ)

ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਹਦੀਸ ਅਤੇ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਪੜ੍ਹੇ ਸਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਸ਼ੇਖ ਸ਼ਹਾਬੁੱਦੀਨ ਸੁਰਰਵਰਦੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸੂਫੀਵਾਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਅਵਾਰਿਫ-ਉਲ-ਮਆਰਿਫ' ਦੇ ਰਾਜ਼ ਸਮਝੇ ਸਨ ।

ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਦਰਦ ਤੇ ਸਨੇਹ ਸੀ । ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਦੁਖੀਆਂ ਦਾ ਦਰਦ ਵੰਡਾਉਂਦੇ । ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਜਦ ਵੀ ਉਹ ਰੋਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਦੇ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਇਕ ਘੁਟ ਸ਼ਰਬਤ ਜਾਂ ਇਕ ਟੁਕ ਰੋਟੀ ਨਾਲ ਹੀ ਖੋਲ੍ਹਦੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਭਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਤੇ ਉਹ ਫੁਰਮਾਂਦੇ, ਮੇਰੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਜਦ ਇੰਨੇ ਲੋਕ ਭੁਖੇ ਨੰਗੇ ਪਏ ਹਨ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਗ੍ਰਾਹੀ ਕਿਵੇਂ ਲੰਘ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਅਜ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਉਤੇ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਭੀੜ ਲਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਖਿਆਲ ਹੁੰਦਾ; ਇਕ ਵਾਰ ਜਦ ਉਹ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਸੁਤੇ ਪਏ ਸਨ ਤਾਂ ਇਕ ਦਰਵੇਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ । ਉਸ ਨੂੰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੋਂ ਹੀ ਮੌੜ ਦਿਤਾ ਗਿਆ । ਉਸੇ ਸਮੇਂ, ਖਾਜਾ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੇ ਸੁਫਨੇ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਾੜਨਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇਕਰ ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਸ ਕਿਸੇ ਫਕੀਰ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੌੜ ਦੇਣਾ ਜਾਂ ਉਸਦਾ ਦਿਲ ਤੋੜਨਾ ਚੰਗਾ ਸੀ ? ਹਜ਼ਰਤ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਝਟ ਨੀਂਦ ਤੋਂ ਉਠੇ ਤੇ ਉਸ ਦਰਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਬੁਲਵਾ ਭੇਜਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਮੇਰੇ ਅਜੇਹੇ ਵਤੀਰੇ ਨੂੰ ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੇ ਵੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ । ਮੇਰੇ ਪਾਸੋਂ ਭੁਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ।' ਇਕ ਸ਼ਾਇਰ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਦੀ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਲਈ ਸਰਧਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਹੈ :

'ਜਾਂ ਰੋਜ਼ ਕਿ ਬੰਦਾ-ਏ-ਤੂੰ ਦਾਨੰਦ ਮਾਰ

ਬਰ ਮੁਰਦੁਮਕਿ-ਦੀਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨੰਦ ਮਰਾ

ਲੁਤਫੇ-ਗਾਇਤ ਇਨਾਇਤੇ ਫਰਮੂਦ ਅਸਤ

ਵਰਨਾ ਕੀਅਮ-ਓ-ਚਿਅਮ, ਚਿਹ ਖਾਨੰਦ ਮਰਾ,

(ਜਿਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਮੈਨੂੰ ਤੇਰਾ ਗੁਲਾਮ ਸਮਝਿਆ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਪਲਕਾਂ ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਹੈ। ਤੇਰੀ ਬੇਅੰਤ ਮੇਹਰ ਤੇ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਮੇਰੇ ਤੇ ਹੋਈ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੌਣ ਹਾਂ, ਮੇਰੀ ਔਕਾਤ ਹੀ ਕੀ ਹੈ ?)

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਤੇ ਦਯਾ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਾਇਰ ਨੇ ਮੂਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਲੰਕਾਰਮਈ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :-

‘ਹਰ ਕਿ ਮਾਰਾ ਰੰਜਾ ਦਾਰਦ, ਰਹਿਮਤਸ਼ ਬਿਸਿਆਰ ਬਾਦ

ਹਰ ਕਿ ਮਾਰਾ ਯਾਰ ਨ-ਸਵੱਦ, ਈਜ਼ਦ ਉ ਰਾਯਾਰ ਬਾਦ

ਹਰ ਕਿ ਖਾਰੇ ਅਫਗਨਦ ਦਰ ਰਾਹੇ ਮਾ ਅਜ਼ ਦੁਸ਼ਮਨੀ

ਹਰ ਗੁਲੇ ਕਜ਼ ਬਾਰੋ-ਉਮਰਸ਼ ਬਿਸ਼ਗੁਫ ਬੇਖਾਰ ਬਾਦ !

(ਜਿਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੁਖ ਦਿਤਾ, ਰੱਬ ਦੀ ਰਹਿਮਤ ਉਸਤੇ ਹੋਵੇ। ਜਿਹੜਾ ਸਾਡਾ ਯਾਰ ਨਾ ਰਿਹਾ, ਰਬ ਉਸਦਾ ਸਹਾਈ ਹੋਵੇ। ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੇਰੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਦੁਸ਼ਮਨੀ ਦੇ ਕੰਡੇ ਸੁਟੇ ਰੱਬ ਕਰੇ, ਉਸਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਫੁਲ ਵੀ ਖਿੜੇ ਉਹ ਕੰਡਿਆਂ ਬਿਨਾ ਹੋਵੇ)

ਸੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਵਾਸਤੇ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲ ਦੇ ਭਾਵ ਸਨ: ਉਹ ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਚੰਗਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਭਾਵ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ :

‘ਹਰ ਕੌਮ ਰਾਸਤ ਰਾਹੇ, ਦੀਨੇ ਓ-ਕਿਬਲਾਗਾਹੇ’

(ਹਰ ਕੌਮ ਦਾ ਧਰਮ, ਮਾਰਗ ਤੇ ਇਸ਼ਟ ਆਪਣਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ)

ਸੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਦੀ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਮਾਨਤਾ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਸੀ। ਗਾਲਿਬ ਕਵੀ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਯਾਹੀ ਸੀ, ਜਿਸਦੀ ਕਬਰ ਸੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਦੇ ਪਾਸ ਹੀ ਹੈ। ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਤੇ ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਦੀ ਪੁਤਰੀ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਜਹਾਂਆਰਾ ਵੀ ਸੇਖ ਦੇ ਅਕੀਦਤਮੰਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਨੂੰ ਚਲਾਈ ਰਖਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਤ ਨੂੰ ਇਹ ਕਾਰਜ ਸੇਖ ਨਸੀਰੁੱਦੀਨ ਚਿਰਾਗੋ-ਦਿਹਲੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿਤਾ।

ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੇ ਸ਼ਾਹੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਕਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਅਨਿਆਇ ਤੇ ਜ਼ਬਰ ਵਿਰੁਧ ਵੀ ਡਟੇ ਰਹੇ। ਸੁਲਤਾਨ ਅਲਾਉ-ਦੀਨ ਖਲਜੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸ਼ਾਹੀ ਪਦ ਤੇ ਫਰਜ਼ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਤੇ ਰਾਜਸੱਤਾ ਤੋਂ ਬੇਨਿਆਜ਼ ਸਨ। ਉਹ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਾਲੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਨਾ ਫਸੇ ਅਤੇ ਲਿਖ ਭੇਜਿਆ 'ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਕਾਹਦਾ ਸੰਬੰਧ? ਮੈਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੂਰ ਨਿਵੇਕਲੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਰਜਾ ਲਈ ਦੁਆ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਮੇਰਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਅਜੇਹਾ ਸੁਨੇਹਾ ਫਰ ਭੇਜਿਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਛੱਡਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਰੱਬ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਬਹੁਤ ਬੱਡੀ ਹੈ। ਜਦ ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਨਿਜੀ ਤੌਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹਿਆ ਤਾਂ ਕਹਾ ਭੇਜਿਆ, ਮੇਰੇ ਨਿਮਾਣੇ ਗਰੀਬ ਕੋਲ ਇਕੋ ਕੋਠੜੀ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਦੋ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਇਕ ਬੂਹੇ ਰਾਹੀਂ ਅੰਦਰ ਆਉਂਣਗੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੂਜੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇਓਂ ਬਾਹਰ ਚਲਾ ਜਾਵਾਂਗਾ।'

ਅਲਾਉ-ਦੀਨ ਦੇ ਪੁਤਰ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਮੁਬਾਰਕ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਨੂੰ ਡਰਾਇਆ ਧਮਕਾਇਆ। ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਕਟਾਖ ਕੀਤਾ: ਹੁਨੂਜ਼ ਦਿਹਲੀ ਦੂਰਅਸਤ' ਅਰਥਾਤ ਹਾਲੀ ਦਿੱਲੀ ਦੂਰ ਹੈ, ਤੇਰਾ ਮੰਤਵ ਹਾਲੀ ਸਫਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦਿਲੀ ਪੁਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਬਾਜ਼ ਨੇ ਦਬੋਚ ਲਿਆ। ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦ ਲੋਕਉਕਤੀ ਬਣ ਗਏ ਹਨ।

ਪਾਕਪਟਣ ਤੋਂ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਸਤਾਂ ਦਿਲੀ ਵਿਖੇ ਭੇਜੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਹ ਅਜੀਬ ਇਤਫ਼ਾਕ ਹੈ ਕਿ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਮੁਖ ਮੁਰੀਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਵਾਰ ਉਦੋਂ ਮਿਲੇ ਜਦ ਉਹ (ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ) ਦਿਲੀ ਲਈ ਰੁਖਸਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਆ ਰਹੀ ਮੌਤ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਿਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ 'ਖ਼ਿਲਾਫਤ ਨਾਮਾ' ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਪਿਛੋਂ ਇਕ ਉਚੇਚੇ ਹਰਕਾਰੇ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਿਲਾਫਤ ਦੇ ਵਸਤਰ ਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦਿਲੀ ਵਿਖੇ ਭੇਜੇ ਗਏ।

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਇਸਲਾਮੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਤੇ ਖ਼ਾਜ਼ਾ ਮੁਈਨੁੱਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਪੀਰਾਂ ਦਾ ਜੋੜਾ ਖਾਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੂੰ 'ਸੁਲਤਾਨੁਲਮਸ਼ਾਇਖ' ਅਤੇ 'ਮਹਿਬੂਬ-ਇਲਾਹੀ' ਜੇਹੀਆਂ ਉਪਾਧੀਆਂ ਨਾਲ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਪਾਤਰ ਮੁਰੀਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ੇਖ ਜਮਾਲੁੱਦੀਨ (ਹਾਂਸੀ) ਦਾ ਨਾਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਵਰਨਣ ਯੋਗ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਉਹ ਇੰਨੇ ਪਿਆਰੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਹੱਦ ਤਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਪਾਤਰ ਸਨ, ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਮੁਰੀਦ ਦਾ ਖਿਲਾਫਤਨਾਮਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਏਗਾ, ਜਦ ਤਕ ਸ਼ੇਖ ਜਮਾਲ ਉਸ ਉੱਪਰ ਪਰਵਾਨਗੀ ਦੀ ਮੁਹਰ ਨਹੀਂ ਲਾ ਦਿੰਦੇ। ਇਕ ਵਾਰ ਕੋਈ ਸੂਫੀ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦਾ ਖਿਲਾਫਤ-ਨਾਮਾ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ੇਖ ਜਮਾਲ ਪਾਸ ਪਰਵਾਨਗੀ ਲਈ ਗਿਆ। ਸ਼ੇਖ ਜਮਾਲ ਨੇ ਉਹ ਪਰਵਾਨਾ ਪਾੜ ਦਿੱਤਾ। ਸੂਫੀ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ-ਪਾਸ ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਦਸਦੇ ਹੋਇਆ ਕਿਹਾ, 'ਭਈ ਜੋ ਸ਼ੇਖ ਜਮਾਲ ਨੇ ਫਾੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਉਹ ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਜੋੜ ਸਕਦਾ ਹਾਂ?' ਸ਼ੇਖ ਜਮਾਲ ਦੇ ਸੱਚੇ ਪਿਆਰ ਖਾਤਰ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਹਾਂਸੀ ਵਿਖੇ ਰਹੇ। ਸ਼ੇਖ ਜਮਾਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹੱਦ ਇਸ ਹੱਦ ਤਕ ਮਿਟਾ ਦਿਤੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਆਉਣ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਰੱਬ ਦੀ ਭਜਨ ਬੰਦਗੀ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਪਾਸ ਧਿਆਨ ਹੀ ਨਾ ਦਿੰਦੇ। ਇਕ ਵਾਰ ਸ਼ੇਖ ਬਹਾਉੱਦੀਨ ਸੁਹਰਵਰਦੀ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਖਲੀਫਾ ਸ਼ੇਖ ਜਮਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਪੁਰ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਆਪਣਾ 'ਜਮਾਲ' (ਹੁਸਨ) ਵੀ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ?' ਇਕ ਵਾਰ, ਕਿਸੇ ਢਹਿੰਦੇ ਛਿਣ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਜਮਾਲ ਸ਼ੇਖ ਬਹਾਉੱਦੀਨ ਪਾਸ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਦੁਖ ਹੋਇਆ। ਜਦ ਸ਼ੇਖ ਜਮਾਲ ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋਬਾ ਤੇ ਪਛਤਾਵਾ

ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਹੀ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਫੇਰ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ। ਸ਼ੇਖ ਜਮਾਲ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਾਲਵਾਸ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਹਾਂਸੀ ਵਿਖੇ ਹੀ ਦਫਨਾਏ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਕਬਰਾ ਲਖਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਜ਼ਿਆਰਤਗਾਹ (ਦਰਸ਼ਨ ਅਸਥਾਨ) ਹੈ। ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਜ਼ਾਰ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ 'ਚਹਾਰ ਕੁਤਬ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਥੇ ਤਿੰਨ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਸੂਫੀਆਂ ਨਾਲ ਦਫਨਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਸ਼ੇਖ ਜਮਾਲੁਦੀਨ ਦੇ ਬਾਲਕ ਪੁਤਰ ਸ਼ੇਖ ਬੁਰਹਾਨੁਦੀਨ ਨੂੰ ਜਦ ਉਸਦੀ ਦਾਈ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਪਾਸ ਅਜੋਧਨ ਵਿਖੇ ਅਸੀਸ ਲਈ ਲਿਆਈ ਤਾਂ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣਾ ਖਲੀਫਾ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਦਾਈ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਹਾਲੀ 'ਬਾਲਾ' (ਬਚਾ) ਹੈ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, 'ਪ੍ਰਨਾਮ ਕਾ ਚਾਂਦ ਭੀ ਬਾਲਾ ਹੋਤਾ ਹੈ' ਭਾਵ ਪੁਨਿਆਂ ਦਾ ਚੰਨ ਵੀ ਤਾਂ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਛੋਟਾ ਜੇਹਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਕਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੂਲ ਭਾਸ਼ਾ ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਹਿੰਦਵੀ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸਾਰੇ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ : ਇਹ ਬਾਲਕ ਬੁਰਹਾਨੁਦੀਨ ਪਿਛੋਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਵਾਂਗ ਬੜਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਹੋਇਆ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮੁਰੀਦ ਸ਼ੇਖ ਅਲਾਉਦੀਨ ਅਲੀ ਅਹਿਮਦ ਸਾਬਿਰ ਕਲੀਅਰ ਦੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਲੀਅਰ (ਰਾਜਸਥਾਨ) ਵਿਖੇ ਆਪਣਾ ਡੇਰਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਹਰ ਸਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਜ਼ਿਆਰਤ ਲਈ ਉਥੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ 'ਪੀਰਾਨਿਕਲੀਅਲਰ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ।

ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਥਾਨੇਸਰ ਤੇ ਹਾਂਸੀ ਵਿਖੇ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕੇਂਦਰ ਸਨ। ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੇਂਦਰ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਲਖਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਪੂਜਾ-ਅਸਥਾਨ ਸਨ। 'ਪਾਕਪਟਨ' ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦਾ ਮਹਾਨ ਪਵਿਤਰ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਲੇ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ੋਰ ਤੇ ਅਸਰ ਰਸੂਖ ਵਧਿਆ ਕਿ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੁਹਰਵਰਦੀ ਸਿਲਸਲੇ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕੇਂਦਰਾਂ, ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਉੱਚ ਸ਼ਰੀਫ ਦੀ ਸੁਹਰਤ ਤੇ ਮਹਾਨਤਾ ਘਟ ਗਈ। ਮੁਖੱਡ, ਗੋਲੜਾ, ਕੋਟ ਮਿੱਠਣ ਕੁਝ ਕੁ ਹੋਰ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਲੇ ਦੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕੇਂਦਰ ਹਨ।

ਅੰਤਿਮ ਦਿਨ ਤੇ ਰੱਬ ਨਾਲ ਵਿਸਾਲ

5 ਮੁਹਰੱਮ, 1265 ਈ. (664 ਹਿ:) ਨੂੰ ਸ਼ੇਖ ਫੀਰਦ ਬਾਨਵੇਂ ਸਾਲ ਦੇ ਹੋ ਕੇ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗ ਗਏ। (ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸੰਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪਚਾਨਵੇਂ ਸਾਲ ਦੇ ਸਨ) ਮੌਤ ਵਾਲੀ ਮਿਤੀ ਨੂੰ ਉਹ ਰੱਬ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਹਦੋਂ ਵਧ ਲੀਨ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਤ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹੀ ਪਰ ਇਹ ਗਲ ਭੁਲ ਗਏ, ਤੇ ਫੇਰ ਪੜ੍ਹਨ ਲਗ ਪਏ। ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹ ਲੋਕ-ਨਾਇਕ ਜਾਂ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸੰਸਥਾ ਬਣ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਇਕ ਸੌ ਇਕ ਅਲਕਾਬ (ਉਪਾਧੀਆਂ) ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਨਾਮ ਗੁਣਵਾਚੀ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਗੁਣ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਨ। ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀਆਂ ਭੇਟ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਾਇਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਫਤ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਿਅਰ ਕਿਹਾ:

ਪੀਰੇ-ਮਨ ਪੀਰੇਸਤ ਮੌਲਾਨਾ ਫ਼ਰੀਦ

ਹਮਚੂ ਉ ਦਰ ਦਹਰ ਸੌਲਾ ਨਾ ਫ਼ਰੀਦ।

(ਮੇਰਾ ਪੀਰੋ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਮੌਲਾਨਾ ਫ਼ਰੀਦ ਹੈ। ਮੌਲਾ (ਰੱਬ) ਨੇ ਉਸ ਵਰਗਾ

ਹੋਰ ਕੋਈ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ) ਇਸ ਵਿਚ ਸਲੋਸ਼ ਹੈ । ਉਹ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛੁਹ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਅਸਲ ਇਨਸਾਨ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਸੀ । ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਉਪਾਧੀ 'ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ' (ਗੰਜਿ ਸ਼ੱਕਰ) ਕਰ ਕੇ ਯਾਦ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ । ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਾਰੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਾਣ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕਵੀ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਮਰ ਰਚਨਾ 'ਹੀਰ' ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ :—

‘ਮਦਹ ਪੀਰ ਦੀ ਹੁਬ ਦੇ ਨਾਲ ਕੀਜੇ
ਜਿਹਦੇ ਖਾਦਮਾਂ ਦੇ ਘਰੀਂ ਪੀਰੀਆਂ ਨੀਂ ।’

ਅਤੇ ਮੌਦੂਦ ਦਾ ਲਾਡਲਾ ਪੀਰ ਚਿਸ਼ਤੀ
ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ ਮਸਊਦ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਜੀ
ਖਾਨਦਾਨ ਵਿਚ ਚਿਸ਼ਤ ਦੇ ਕਾਬਲੀਅਤ
ਸ਼ਹਿਰ ਫ਼ਕਰ ਦਾ ਪੱਟਣ ਮਾਮੂਰ ਹੈ ਜੀ,
ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ ਨੇ ਆਣ ਮਕਾਨ ਕੀਤਾ
ਦੁਖ ਦਰਦ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਦੂਰ ਹੈ ਜੀ ।

ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖਸ਼ (ਕਰਤਾ ਸੈਫੁਲਮਲੂਕ) ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਬਾਰੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਹੇ ਹਨ :

ਅੱਵਲ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ
ਆਰਿਫ਼ ਅਹਿਲ ਵਿਲਾਇਤ
ਹਿਕ ਹਿਕ ਸੁਖਨ ਜ਼ਬਾਨ ਉਹਦੀ ਦਾ,
ਰਾਹਬਰ ਰਾਹਿ ਹਦਾਇਤ ।’

ਉਨ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਇਸ ਕਵੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਾਸੀ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਕਵੀ ਤੇ ਪੀਰ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਮੰਨਦੇ ਸਨ । ਸ਼ੇਖ ਦਾ ਕਲਾਮ ਬੜੇ ਉਚੇ ਪਾਏ ਦਾ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ

ਇਹ ਕਲਾਮ ਦਰਜ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਹੈ। ਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤਜ਼ਕਰਾਨਵੀਸਾਂ ਨੇ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਸ ਪੱਖ ਤੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਬਹੁਤਾ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜਿਥੇ ਮਹਾਨ ਸੂਫੀ, ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਨੇਤਾ ਸਨ, ਉਥੇ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪਿਤਾਮਾ ਤੇ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਕਵੀ ਵੀ ਸਨ। ਇਹ ਗਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਤੇ ਮਹਾਨਤਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਜਿਥੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਸਾਰੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਮਾਨ ਸਤਿਕਾਰ ਭਰਿਆ ਘਰ ਕਰੀ ਬੈਠੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੋਢੀ ਕਵੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉਚ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਲਈ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਤੱਥ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਰ ਵਾਸੀ ਨੂੰ (ਪੂਰਬੀ ਤੇ ਪਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ) ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭਿੰਨ ਭੇਦ ਤੇ ਭੂਗੋਲਕ ਵਿਥ ਦੇ ਇਕ ਥਾਂ ਬੰਨ੍ਹੀ ਰਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਪਰੋਣ ਦੇ ਸਮਰਥ ਹੈ।

ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਮਧ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਅਜੇਹੇ ਸੰਤ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਮਿਠਾਸ ਬੋਲ ਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿਖਿਆ ਨੂੰ ਪੱਖਪਾਤ ਅਤੇ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਦੀ ਕੁੜਤਨ ਤੋਂ ਪਾਕ ਸਾਫ ਰਖਿਆ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਇਹੋ ਜੇਹੇ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਨ-ਧਰਮ ਦੇ ਲੋਕ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਪੂਰੇ ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਸਹਿਤ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਮ 'ਫਰੀਦ' ਦੇ ਅਰਥ ਅਨੁਸਾਰ ਅਦੁਤੀ ਤੇ ਬੇਮਿਸਾਲ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਕ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉਹ ਮਹਾਨ ਸੰਤ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਗਿਆਨ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਗ੍ਰੰਥ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਖਾਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੌੜੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਮਿਠਾਸ ਘੋਲ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਮਿੱਠਾ ਤੇ ਸਫਲ ਬਣਾਇਆ।

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ-ਕਵੀ ਰੂਪ ਵਿਚ

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਦਸਿਆ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਤੇ ਤਜ਼ਕਰਾਂ ਨਵੀਸਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਜੇਹੀ ਗਵਾਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ, ਜਿਹੜੀ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਕਵੀ ਹੋਣ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰੇ। 'ਜਵਾਹਿਰਿ ਫ਼ਰੀਦੀ' ਨੇ ਕੇਵਲ ਅਜੇਹਾ ਸੰਕੇਤ ਹੀ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗਿਆਨ ਦਾ ਮਹਾਨ ਪੰਡਿਤ ਦਸਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਸੇਖੁਲਇਸਲਾਮ' ਤੇ 'ਸ਼ੇਖ-ਕਬੀਰ' ਜੇਹੀਆਂ ਉਪਾਧੀਆਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਇਹ ਪੱਖ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਤੇ ਜੀਵਨੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਸ਼ਨ ਤੇ ਸੁਰਖਿਅਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਕ ਦੂਜਾ ਪੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੂਫੀ ਸੰਤ ਦੇ ਰੂਪ ਦਾ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ 'ਬਾਬਾ' ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਕਿੰਨਾਂ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੁਖ ਦਰਦ ਵੰਡਦੇ ਸਨ। ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਆਪਣੇ ਰੋਗਾਂ ਦੇ ਕਰਾਮਾਤੀ ਇਲਾਜ ਲਈ ਅਤੇ ਸੰਕਟਕਾਲ ਤੇ ਭੈੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਹੀ ਸੂਫੀ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅਜੇਹਾ ਸਤਿਕਾਰ

ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਜਾਂ ਕਲਾਮ ਕਿਧਰੇ ਸੁਰਖਿਅਤ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਮ-ਮੁਰੀਦ ਖ਼ਾਜਾ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ, ਕਿ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸੂਫੀ ਨੇਤਾ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਲੋਕ-ਪਿਆਰ ਤੇ ਮਾਨਵ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਦੇ ਭਾਵ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਿਤਾ ਜਾਂ 'ਬਾਬਾ' ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸੇ 'ਬਾਬਾ' ਲਕਬ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਤੌਰ ਸੂਫੀ ਦੇ, ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦਾ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਅਸਥਾਨ ਹੈ; ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮੋਹਰ ਤੇ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਸਦਕਾ ਉਹ ਬਹੁਤ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਤੇ ਪਰਾਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਕੋਠੀਵਾਲ ਵਿਖੇ ਜਨਮੇ ਸਨ ਜਿਥੇ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਮੁਲਤਾਨੀ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਰਬੀ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੱਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਸੂਫੀਆਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਿਦਾਂ ਪਾਸੋਂ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤਾ, ਜਿਹੜੇ ਮੰਗੋਲ ਹਮਲਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਕੋਠੀਵਾਲ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੇ ਕਈ ਸਾਲ ਦਿੱਲੀ, ਹਾਂਸੀ ਤੇ ਅਜਮੇਰ ਵਿਖੇ ਬਿਤਾਏ ਸਨ, ਜਿਥੋਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਹਿੰਦਵੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸੀ। ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕ ਜੋ ਸੂਫੀ ਸੰਤਾਂ ਪਾਸ ਆਪਣੇ ਦੁਖ-ਦਰਦਾਂ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਲਈ, ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਸੀਸਾਂ ਤੇ ਸੁਭ-ਇਛਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਉਂਦੇ, ਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਬੋਲਦੇ ਸਨ। ਸੂਫੀ ਸੰਤ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਛਾਂ ਦੇ ਉਤਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਦਿੰਦੇ; ਭਾਵੇਂ ਸੂਫੀ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕਈ ਇਕ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਲਈ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਫਾਰਸੀ ਅਰਬੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਆਵੱਸ਼ਕ ਸੀ। ਲੋਕ ਵੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸੂਫੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੋਂ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਾਕਿਫ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣਗੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਤੇ ਅਦਾਲਤੀ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਅਰਬੀ ਫਾਰਸੀ

ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਹਰ ਕੋਈ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਮੂਲ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮੁਲਤਾਨੀ ਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸੂਫੀ ਸੰਤ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦੇ ਹੋਣਗੇ, ਭਾਵੇਂ ਧਾਰਮਿਕ ਬਹਿਸ ਮੁਬਾਹਸਿਆਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸਾਸ਼ਨ ਤੇ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਅਰਬੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਵੱਸ਼ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਪਰੰਤੂ ਇਕ ਗੱਲ ਵਿਚ ਰਤਾ ਵੀ ਭੁਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਕਈ ਇਕ ਸੂਫੀ ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਭਾਵ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਰਚੀ ਜਿਹੜੀ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤਕ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਕਈ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਕਵਿਤਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਰਚੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 'ਹਮਦ' (ਰੱਬ ਦੀ ਉਸਤਤੀ) 'ਨਾਅਤ' (ਰਸੂਲ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ) ਕਿੱਸਾ (ਰਸੂਲਾਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਧਰਮੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ) ਤੇ 'ਕਾਫੀਆਂ' ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। 'ਹੀਰ' ਆਦਿ ਜੇਹੇ ਪ੍ਰੀਤ ਕਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੂਫੀਆਨਾ ਰੰਗਣ ਦਿਤੀ ਗਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਯੂਸਫ਼ ਜੁਲੇਖਾ ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਲੋਕ-ਪ੍ਰੀਯ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਸ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਕਾਵਿ-ਬੱਧ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸੁਣਦੇ, ਸਿਰ ਧੁਣਦੇ ਤੇ ਹੰਝੂ ਕੇਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਰੀਅਤ ਫਿਕ੍ਹਾ ਤੇ ਸੂਫੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਉਪਰ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਗੰਥ ਰਚੇ ਗਏ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਅਨੁਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਲਈ ਮੁਲਤਾਨੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਉਚ ਕਵਿਤਾ ਅਵੱਸ਼ ਰਚੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਬਚਪਣ ਤੋਂ ਅਤਲੇ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਸੱਠ ਸਾਲ ਦੇ ਲੰਮੇ ਅਰਸੇ ਤਕ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਪਾਸੋਂ ਜਿਹੜੀ ਬਾਣੀ ਇਕੱਤਰ ਵੀ ਕੀਤੀ, ਤੇ ਜੋ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਫਰੀਦ

ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕੇਵਲ ਮਾਮੂਲੀ ਭਾਗ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ । ਇੰਨੀ ਕੁ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਰਖਿਅਤ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਪੰਜਾਬ, ਇਸ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਲਈ ਵਡੇ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ । ਸਾਨੂੰ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਲਈ ਰਿਣੀ ਤੇ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹੋਣਾ ਉਚਿਤ ਹੈ ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਵਖ-ਵਖ ਜਾਤੀਆਂ ਤੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੰਜਵੇਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਆਏ ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਸਵੱਯੇ ਵੀ ਉਸ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜਾਂ ਗੁਰੂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਜਸ ਗਾਇਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਸੰਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਬੀਰ, ਰਵਿਦਾਸ, ਨਾਮਦੇਵ ਤੇ ਫ਼ਰੀਦ ਸੁਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਨੇ ਕੇਵਲ ਇਕ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਕੀਤੀ। ਹੋਰ ਕਈ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਾਕੋਰੀ ਦਾ ਸ਼ੇਖ ਭੀਖਣ ਹੈ ਜੋ ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕਾਲਵੱਸ ਹੋਇਆ। ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਕਈ ਇਕ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖੇ ਜੋ ਉਸ ਉਪਰ ਘਟਣ। ਇਕ ਇਹ ਕਿ ਇਹ ਭਗਤ ਕੇਵਲ ਇਕ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਹੋਣ ਤੇ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਪੂਜਾ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਣ। ਦੂਜੇ ਇਹ ਕਿ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦਾ ਭੇਦ ਨਾ ਮੰਨਣ, ਮਾਨਵਹਿਤੈਸ਼ੀ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਹੋਣ, ਅਤੇ ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਸਾਕਤਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਜਿਹੇ ਫਿਰਕਿਆਂ ਦੀਆਂ

ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚੇ ਹੋਏ ਹੋਣ, ਨਾ ਜਾਦੂ ਟੂਣੇ ਕਰਦੇ ਹੋਣ । ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਭਿੰਨ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਜਿਵੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਣਾ ਅਨੁਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ । ਵਡੀ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲ ਅਨੁਰਾਗ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਹਿਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੋਵੇ । ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਕਿ ਧਰਮਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਪੱਖ ਰਹਿ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਡਿੱਠ ਨੂੰ ਤਕਿਆ ਜੋ ਇਨਸਾਨ ਅਤੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਜੋੜਦੀ ਹੈ । ਕਰਮਕਾਂਡ ਤੋਂ ਪਰੇਰੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਇਕਤਰ ਕਰਨ ਲਗਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਚੁਣੀ ਗਈ । ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਲੋਕ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਲੋੜਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਮਾਨਵਜਾਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਪਰ ਸੂਝ ਅਤੇ ਖਿਆਲ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ ਗੌਰਵ ਬਖਸ਼ੇ ਅਤੇ ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਈਰਖਾ ਤੇ ਘ੍ਰਿਣਾ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਜੋ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਸਕੇ । ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਤੇ ਪ੍ਰਿਸ਼ਟ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵੇਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਰ ਅਖਰ ਦਾ (ਚਾਹੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਹੀ ਹੋਵੇ) ਇਕ ਸਮਾਨ ਸਤਿਕਾਰ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਉਪਰ ਰਬੀ ਬਾਣੀ ਹੋਣ ਦੀ ਛਾਪ ਹੈ । ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਜਦ ਵੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਂ ਗਾਇਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋਣ, ਚਾਹੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਭਗਤ ਕਬੀਰ, ਰਵਿਦਾਸ, ਨਾਮਦੇਵ, ਫਰੀਦ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਸੰਤ ਭਗਤ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਹੋ ਕੇ ਨਹੀਂ ਬੈਠ ਸਕਦਾ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਰ ਕਲਾਮ ਨੂੰ ਰਬੀ ਬਾਣੀ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ । ਸਿਖਾਂ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਨਾਂ, ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਵਿਚ (ਅਤੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਵੀ) ਫਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉਹ ਸ਼ਲੋਕ ਵੀ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਆਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 'ਉੱਠ ਫਰੀਦਾ ਸੁਤਿਆ, ਸੁਬਹ ਨਵਾਜ ਗੁਜਾਰ' ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾਂ ਤੇ

ਇਕਾਗਰ ਬਿਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਸੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਲੋਕ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਤੇ ਰਹੁਰੀਤੀ ਬਾਰੇ ਪਰੇਰਨਾਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਜਾਤੀ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਅੰਸ਼ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਿਆ। ਇਕ ਗਲ ਜਿਸ ਵਲ ਬਹੁਤ ਘਟ ਧਿਆਨ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸਦਾ ਗੈਰ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦਿਬ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਦੂਰ-ਦਰਸ਼ੀ ਅਨੁਭਵ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਹਰ ਸੋਮੇ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗਿਆਨ ਤੇ ਅਭਿਆਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮਾਨ ਮਹੱਤਤਾ ਤੇ ਪਵਿਤਰਤਾ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜ ਦੇ ਘ੍ਰਿਣਾ ਜਨਕ ਯੁਗ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਸਮਦਰਸੀ ਬਿਰਤੀਆਂ ਤੇ ਮਾਨਵ-ਏਕਤਾ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ।

‘ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ’ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ (ਇਬ੍ਰਾਹੀਮ) ਨੂੰ ਪਟਣ (ਪਾਕਪਟਣ) ਵਿਖੇ ਦੋ ਵਾਰ ਮਿਲੇ। ਦੋਹਾਂ ਮਹਾਨ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬਚਨ ਹੋਏ। ਗੋਸ਼ਟੀ ਵੀ ਹੋਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਕਠਿਆਂ ਸਫਰ ਵੀ ਕੀਤਾ—ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਦੀ ਗੱਦੀ ਪਰ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣਗੇ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸੋਮੇ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਫਾਰਸੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਇਕਤਰ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਅਜੀਬ ਭੇਤਭਰੀ ਗਲ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦਾ ਆਪਣੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਮੁਲਤਾਨੀ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਕਲਾਮ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਫਰੀਦ ਭਗਤ ਜਾਂ ਗਦੀ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਨੇ ਸਾਂਭ ਰਖਣ ਵਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਵੀ ਮਿਲੇ, ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ (ਮੁਲਤਾਨੀ) ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕਤਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਫਾਰਸੀ ਅਰਬੀ ਕਲਾਮ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਆਵਸ਼ਕਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦਰਸ਼ਨ ਜਾਂ

ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਸਗੋਂ 'ਜਗਤ ਜਲੰਦੇ' ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ, ਠੰਢ ਪਾਉਣ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪੂਰਬਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਜਾਚ ਸਿਖਾ ਰਹੇ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਵਾਂ ਪਾਸੇ ਘ੍ਰਿਣਾ, ਕੱਟੜ-ਪੁਣਾ, ਅਤਿਆਚਾਰ ਤੇ ਅਨਿਆਇ ਦਾ ਦੌਰ ਸੀ; ਉਹ ਸੰਭਵ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਧਰਮ ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਹਿਰਦੇ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਉਣੇ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ । ਇਸ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇਕਰ ਸੱਚ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾਵੇ । ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਸਤਰਿਕ ਭਾਸ਼ਵਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਸੰਤ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਲੋਕ-ਪ੍ਰੀਯ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸੱਚੀ ਬਾਣੀ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਈ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੀ; ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ । ਕਈ ਸ਼ਲੋਕ ਦਿਤੇ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਕਿਧਰੇ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਮਤ ਵਿਚ ਸੋਧ ਦੀ ਲੋੜ ਭਾਸੀ, ਉਥੇ ਆਪਣੀ ਟਿਪਣੀ ਦਿਤੀ ਹੈ । ਅਜੇਹੀ ਟਿਪਣੀ ਹੋਰਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਿਥੇ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਟਿਪਣੀ ਦਿਤੀ ਹੈ ਉਥੇ ਇਹ ਵਿਧੀ ਉਪਰ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਅਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਸਿਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਕਿਸ ਗੁਰੂ ਤੇ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਤੇ ਦੂਜੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਅਮਲ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਦਾਹਰਣ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਰਾਗ ਸੂਹੀ ਵਿਚਲਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

‘ਬੇੜਾ ਬੰਧ ਨ ਸਕਿਓ

ਬੰਧਨ ਕੀ ਵੇਲਾ’

ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਬੜੇ ਦਰਦ ਅਤੇ ਕਰੁਣਾ ਭਰੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਅਣਗਹਿਲੀ ਉਪਰ ਸਾਵਧਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਉਪਦੇਸ਼ ਸਿਧੇ ਤੇ ਰੁਖੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ ਗਿਆ, ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਇਸ ਗਲ ਲਈ ਸੋਚਣ ਤੇ ਹੁਲਾਰਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਨੁਭਵ ਕਰੇ ਕਿ ਉਸਦਾ ਜੀਵਨ ਮੰਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਲ ਪੈ ਕੇ ਉਸ ਬੇੜੀ ਵਾਂਗ

ਜਰਜਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਦਰਿਆ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਤੇ ਅਖੀਰ ਡੁਬ ਜਾਵੇਗੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਬਿੰਬਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਹਨ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਸਪਸ਼ਟੀ ਕਰਨ ਲਈ ਪਾਠਕ ਇਸ ਕਰਤਾ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੁਸਤਕ 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ—ਹਿਜ ਪਰਸਨੈਲਿਟੀ ਐਂਡ ਵਿਜ਼ਨ' (ਪੰਨੇ 59-60) ਵਲ ਪਰਤਨ ਦੀ ਖੋਚਲ ਕਰਨ।

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚਲੇ ਭਾਵ ਰੋਮਾਂਟਕ ਸੌਂਦਰਯ ਦੀ ਇਕ ਅਦੁਤੀ ਮਿਸਾਲ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਵਾਦ ਜਾਂ ਵਿਆਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਰੂਪਮਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਰੂਪ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਮੰਤਵ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਲੈ ਜਾ ਸਕੇ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦ ਦੀ ਸੁਰ ਨੂੰ ਵੀ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ। ਬੇਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਮਰਨਾ ਤਾਂ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦਰ ਦੀ ਭਾਲ ਕਦੀ ਵੀ ਅਜਾਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਹਰ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਹੋਣ ਦਾ ਹੀਲਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਚੰਗੇ ਅਮਲ ਕਦੀ ਨਿਸਫਲ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ। ਹਰ ਚੰਗਾ ਅਮਲ ਉਸਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਲੇਖੇ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਅੰਤ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਗੇੜ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਉਣ ਯੋਗ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਜ਼ੋਮਾਂਚਕ ਰੰਗਣ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਵਿਚ ਭਵਿੱਖਤ ਵਿਚ ਬਹਿਸ਼ਤ ਜਾਂ ਦੋਜ਼ਖ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਤੀਜੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਉਪਰ ਅਥਾਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ। (ਪੰਨਾ 729 ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ)

ਜਪਤਪ ਦਾ ਬੰਧੁ ਬੇਲੁਣਾ ਜਿਤੁ ਲੰਘਹਿ ਵਹੇਲਾ ॥

ਨਾ ਸਰਵਰੁ ਨਾ ਉਛਲੈ ਐਸਾ ਪੰਥੁ ਸੁਹੇਲਾ ॥

ਭਾਵਾਰਥ : ਆਪਣੇ ਬੇੜੇ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਤੇ ਬੰਦਗੀ ਨਾਲ ਜੋੜੋ

ਤਾਂ ਹੀ ਇਹ ਪਾਰ ਲਗ ਸਕੇਗਾ।

ਅਜੇਹੇ ਬੇੜੇ ਲਈ ਦਰਿਆ ਦਾ ਪਾਟ ਮਿਟ ਜਾਵੇਗਾ ।
 ਹੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗਾ, ਤੂਫਾਨ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹੇਗਾ ।
 ਪਾਰ ਉਤਾਰਾ ਬੜਾ ਸਹਿਲ ਤੇ ਆਸਾਨ ਹੋਵੇਗਾ ।
 ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਮੇਰੇ ਚੋਲੇ ਉਪਰ ਬੜਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਰੰਗ ਹੈ;
 ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਹਿਬੂਬ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਲਈ ਨਿਕਲ ਟੁਰਿਆਂ ਹਾਂ ।
 ਕੀ ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੇ ਕਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਣਗੇ ?
 ਦਿਲ ਵਿਚ ਸਚੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਤਾਂਘ ਹੋਣ ਕਾਰਣ
 ਉਹ ਮਹਿਬੂਬ ਆਪ ਬੁਲਾਵੇਗਾ;
 ਜੋ ਉਸ ਵਿਚ ਲੀਣ ਹਨ, ਕਦੀ ਉਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵਣਗੇ;
 ਉਹ ਸੱਚਾ ਸਾਹਿਬ, ਜਨਮ ਮਰਨ ਨਿਵਾਰ ਦੇਵੇਗਾ,
 ਅਤੇ ਅਵੱਸ਼ ਕਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਬੁਲਾਵੇਗਾ ।
 ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹਉਮੈਂ ਨੂੰ ਤਜ ਦਿਤਾ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ
 ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰੇਗਾ;
 ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਨਾਮ ਫਲ ਦਾ, ਸਵਾਦ ਅਵੱਸ਼ ਰਖਣਗੇ
 ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਫਲ ਹੋਵੇਗਾ ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਹੇ ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ । ਉਹ ਸਵਾਮੀ ਮਿੱਠਾ ਮਹਿਬੂਬ ਹੈ ।
 ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਚੇਰੀਆਂ ਹਾਂ : ਉਹ ਸਾਡਾ ਸਵਾਮੀ ਤੇ ਨਾਥ ਹੈ ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਕੇ ਅੰਕਿਤ
 ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਮੂਲ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ
 ਫਰੀਦ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ :

ਸਰਵਰ ਭਰਿਆ ਜਾਂ ਉਛਲਿਆ ਨਹੀਂ,
 ਬੇੜਾ ਕਿਸੇ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ।
 ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੀਤਵਾਨ ਦਾ ਚੋਲਾ ਰੰਗ ਮਜੀਠ ਵਾਲਾ ਹੈ ।
 ਉਹ ਫਰੀਦ ਦੇ ਕਸ਼ੁੰਭੜੇ ਰੰਗ ਦਾ ਨਹੀਂ,
 ਪ੍ਰਭੂ ਵਲ ਫੇਰੀ ਸਫਲ ਹੋਵੇਗੀ :

ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਕੜਵੇ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦਾ
ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਬਚਨ ਮਿੱਠੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਹਨ ।

ਫਰੀਦ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਮੌਤ ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਦੁਖਦਾਇਕ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ
ਸਦਾ ਲਈ ਮਿਟਾਵਣਹਾਰੀ ਹੈ; ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਇਹ ਕੇਵਲ ਅਨੰਤ
ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਜਾ ਬਿਰਾਜਣਾ ਹੈ । ਦੁਨੀਆਂ
ਦੇ ਦੁਖ ਸੁਖ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਸਮਾਨ ਹੈ ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਦਇਆ ਤੇ ਮਿਹਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਗੁਨਾਹ ਆਪਣੇ ਵਲ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ ਉਧਰ ਮੌਤ ਦਾ ਬੜਾ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਰੱਬ ਤੇ ਨੇਕੀ ਤੋਂ ਅਭਿਜ ਤੇ ਅਸਫਲ ਰਹਿਣਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਜਾਈਂ ਜਾਇਆ ਕਰਨ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਥਾਹ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਪਣੇ ਨਿਕੇ ਜੇਹੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਲ ਛਿਣਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਮਾਮੂਲੀ ਮਨੋਰਥਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਜਾਇਆ ਕਰਨ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਲਈ ਤਰਸ ਤੇ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾਇਆ। ਉਹ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਕ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਭੁਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਹਮਦਰਦੀ ਦੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੋਈ ਸੁਜਾਖਾ ਕਿਸੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਟੀਸੀ ਕੰਢੇ ਖਲੋਤਾ, ਹੇਠਾਂ ਡੂੰਘੀ ਖੱਡ ਵਿਚ ਡਿਗਦਿਆਂ ਵੇਖਕੇ ਉਸ ਲਈ ਅਫਸੋਸ ਤੇ ਤਰਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜੇਹੇ ਭਾਵ ਉਹ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ :—

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਇਆ, ਖਿਮਾ, ਨਿੰਮ੍ਰਤਾ, ਤੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਦਿਲ-ਨਾ ਦੁਖਾਉਣ ਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿਰਦਾ ਅਮੋਲਕ

ਹੀਰਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਕਦਰ ਕਰਨੀ ਯੋਗ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਦੁਖਾਉਣ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਵੀ ਵਡਾ ਦੁਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅੰਞਾਂਈਂ ਗਵਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਦ ਬੁਢਾਪਾ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹਨ।

ਮਨੁੱਖੀ ਦੁਖ, ਦਰਦ, ਦਰਿਦਰ ਦੀ ਚੀਖ ਪੁਕਾਰ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਕੰਬਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਜੇਹੀ ਹੂਕ ਕੇਵਲ ਮਹਾਨ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜਨ ਸਮੂਹ ਦੀ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਸ਼ੇਖ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਹੋਇਆ।

ਪਰੰਤੂ, ਕਾਵਿਕ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਜਾਦੂ ਕਰਕੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਇਹ ਸਰਲ ਭਾਸ਼ਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਸਨਾ ਉਪਰ ਉਤਮ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਬਣ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੌਮਲ ਤੇ ਉੱਚੀ ਸੋਚ ਉਡਾਰੀ ਦੇ ਭਾਵ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਸੰਗੀਤਕ ਲੈ ਤੇ ਸੁਵੰਨਤਾ ਦਾ ਸਵਰ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਤੋਬਾ, ਖਿਮਾ ਤੇ ਤਰਸ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਦਸਿਆ ਜਾ ਚੁਕਿਆ ਹੈ, ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੱਚੇ ਸਪੂਤ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿਕ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗ੍ਰਾਮੀਨ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ, ਬਿੰਬਾਂ ਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪਿਛੋਂ ਆਏ ਸੂਫੀਆਂ ਵਾਂਗ ਪਿੰਡ ਦੇ ਖੂਹ, ਘੜੇ, ਖੂਹ ਉਤੇ ਪਾਣੀ ਭਰੇਂਦੀਆਂ ਸੁਵਾਣੀਆਂ, ਪਿੰਡ ਦੇ ਛੱਪੜ, ਛੱਪੜ ਕੰਢੇ ਬੈਠੇ ਬਗਲੇ, ਪੇਂਡੂ ਗੋਰੀਆਂ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਦੀਆਂ, ਕੁਸੰਭੜੇ ਦੇ ਫੁਲ ਦਾ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਰੰਗ—ਅਜੇਹੇ ਬਿੰਬ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਆਮ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਬਿੰਬ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਤਾਂ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜਨਸਮੂਹ ਦੇ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਸਨ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ—ਇਹ ਸਾਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਲੋਕ ਸ਼ੇਖ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਤਤ ਸਾਰ ਹਨ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਵਿਧੀ ਜਾਂ ਕ੍ਰਮ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਲਿਖੇ ਗਏ।

ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਦੁਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਦ ਇਹ ਲੋਕ-ਧਾਰਨਾ ਪੁਰ ਗਾਏ ਜਾਂ ਸੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਮੁਕਵਾਂ ਤੇ ਅਕੱਟ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਨ ਪਾਵਨ ਅਥਰੂਆਂ ਵਿਚ ਅਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਸੁਧ ਤੇ ਪਵਿਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਸਿਖਾਂ ਦਿਆਂ ਦੀਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਗਾਵੀ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਜਿਥੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਦਾ ਭੋਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਗੁਣਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਕੁਝ ਇਕ ਸ਼ਲੋਕ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਜ਼ਰੂਰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਪਵਿਤਰ ਬਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਆਦਿ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਲੋਕ ਵੀ ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਤੁਕ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਭ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਮ ਲੇਵਾ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸੁਣਦੇ ਹਨ।

ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਨਹੀਂ। ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ 1430 ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਸੱਤ ਅੱਠ ਪੰਨੇ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵਧ ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਪਾਕਪਟਣ ਤੋਂ ਇਕਤਰ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਵੈਰਾਗ, ਤਿਆਗ ਤੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਦੇ ਮਾਰਗ ਉਪਰ ਵੈਰਾਗ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ਹੈ। ਰਬ ਦਾ ਪਿਆਰ ਝੂਠੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਕੇ ਰਬ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਹੋਣ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਤੌਬਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹ ਭਾਵ ਨਿੰਮ੍ਰਤਾ, ਕੋਮਲ ਦਿਲੀ ਤੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਹਰਦਮ ਯਾਦ ਰਖਣ ਨਾਲ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਜੀਵ ਇਕ ਦਰਿਆ ਕੰਢੇ ਬੈਠੇ ਬਗਲੇ ਸਮਾਨ ਹੈ ਜੋ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸੁਖ ਆਰਾਮ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਿਆ ਹੋਇਆ ਕੇਲਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਤ ਉਸਨੂੰ ਵਿਸਰੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਮੌਤ ਦੇ ਬਾਜ਼ ਅਚਿੰਤੇ ਹੀ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬੰਗਲੇ ਰੂਪੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰ ਲੈ ਉਡ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਭ ਕੇਲਾਂ ਤੇ ਖੇਡਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਧਰੀਆਂ

ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਰੱਬ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੜੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਪੰਛੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਰੌੜੇ ਕੰਕਰ ਚੁਗਦੇ ਹਨ ਪਰ (ਸਲੋਕ 101) ਜਾਂ ਅਜੇਹੇ ਹੰਸ ਨ, ਜੋ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਕੋਧਰੇ ਵਲ ਝਾਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ (ਸਲੋਕ 64, 65, 66 101)

‘ਫਰੀਦਾ ਹਉ ਬਲਿਹਾਰੀ ਤਿਨ ਪੰਖੀਆ ਜੰਗਲਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸੁ,
ਕੰਕਰ ਚੁਗਣ ਬਲਿ ਵਸਨਿ ਰਬ ਨਾ ਛੋਡਨਿ ਪਾਸੁ ।

ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਯੋਗ ਵਿਹ ਬਿਹਬਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਕੋਇਲ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸਦੇ ਖੰਭ ਪਿਆਰੇ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਸੜਕੇ ਸੁਆਹ-ਰੰਗ ਹੋ ਗਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।

‘ਕਾਲੀ ਕੋਇਲ ਤੂੰ ਕਿਤ ਗੁਣ ਕਾਲੀ
ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕੇ ਹਉ ਬ੍ਰਿਹੈ ਜਾਲੀ’

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਿਰਹਾ ਦਾ ਭਾਵ ਵੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ ਤੇ ਬਿਰਹਾ ਜਾਂ ਵਿਯੋਗ ਮੁਖ ਸੁਵਰ ਹੈ । ਬਿਰਹਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁਖ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਮਾਨੋ ਸਮਸ਼ਾਨ ਭੂਮੀ ਹੈ ।

ਬਿਰਹਾ ਬਿਰਹਾ ਆਖੀਐ ਬਿਰਹਾ ਤੂ ਸੁਲਤਾਨੁ

ਫਰੀਦਾ ਜਿਤੁ ਤਨਿ ਬਿਰਹਾ ਨ ਉਪਜੈ ਸੋ ਤਨ ਜਾਣੁ ਮਸਾਨੁ

(ਸਲੋਕ ੩੬)

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੰਭੀਰ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਿੰਬਾਂ, ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ, ਰੂਪਕਾਂ ਤੇ ਉਪਮਾਵਾਂ ਦਵਾਰਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । 98ਵੇਂ ਤੇ 100ਵੇਂ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁਖ ਦੀ ਬੀਤਦੀ ਆਯੂ ਉਤੇ ਦੁਖ ਤੇ ਤਰਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁਖ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕੀਮਤੀ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਅੰਵਾਈ ਗੰਵਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ।

‘ਫਰੀਦਾ ਮਉਤੇ ਦਾ ਬੰਨਾ ਇਵੇਂ ਜਿਉਂ ਦਰੀਆਵੈ ਢਾਹਾ

ਅਗੇ ਦੋਜਕ ਤਪਿਆ ਸੁਣੀਐ ਹੂਲ ਪਵੈ ਕਾਹਾਹਾ’

ਇਕ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਆਜ਼ਮੀ, ਬੰਦਗੀ, ਰਿਆਜ਼ਤ ਤੇ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣ ਆਵਸ਼ਕ ਅੰਸ਼ ਹਨ । ਇਹ ਸਾਰੇ ਭਾਵ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ 129ਵੇਂ

ਤੇ 130ਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਭਾਵ ਬਹੁਤ ਉਜਾਗਰ ਹੋਏ ਹਨ । ਸਹਿਣਸ਼ੀਲ ਦਾ ਭਾਵ 129ਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਹੈ । ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਇੰਜ ਹੈ :

ਮਤਿ ਹੋਦੀ ਹੋਇ ਇਆਣਾ, ਤਾਣ ਹੋਦੇ ਹੋਇ ਨਿਤਾਣਾ
ਅਣਹੋਂਦਾ ਆਪੁ ਵੰਡਾਏ, ਕੋ ਅੰਸਾ ਭਗਤੁਸਦਾਏ' (੧੨੮)

ਇਕ ਫਿਰਕਾ ਨਾ ਗਾਲਾਇ ਸਭਨਾ ਮੇ ਸਚਾ ਧਣੀ
ਹਿਆਉ ਨਾ ਕੇਹੀ ਠਾਹਿ ਮਾਣਕ ਸਭ ਅਮੋਲਵੇ (੧੨੯)

ਹਰ ਮਨੁਖੀ ਹਿਰਦੇ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬੰਦੇ ਦਾ ਦਿਲ ਨਾ ਦੁਖਾਣਾ—ਇਹ ਭਾਵ ਅੰਤਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹਨ :

ਸਭਨਾ ਮਨ ਮਾਣਿਕ ਠਾਹੁਣੁ ਮੂਲਿ ਮਚਾਂਗਵਾ
ਜੇ ਤਉ ਪਿਰੀਆ ਦੀ ਸਿਕ ਹਿਆਉ ਨ ਠਾਂਹੇ ਕਹੀਦਾ' (੧੩੦)

ਇਹ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਮਾਨਵ-ਪਿਆਰ ਦੇ ਭਾਵ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਨੂੰ ਸਰਵ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੇ ਉਚੱਤਮ ਛੁਹਾਂ ਪਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਰੀਦ ਕੇਵਲ ਕਿਸੇ ਇਕ ਫਿਰਕੇ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵ-ਜਾਤੀ ਦੇ ਸੁਭ-ਚਿੰਤਕ ਤੇ ਪਥ-ਪਰਦਰਸ਼ਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ । ਭਾਵੇਂ ਕਈ ਇਕ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਮਸੀਤ ਵਿਚ ਆਉਂਣ ਲਈ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਕਿਸੇ ਫਿਰਕਾ ਦੀ ਦੋ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਰੱਬ ਦਾ ਸੱਚਾ ਨਮਾਜ਼ੀ, ਪੁਜਾਰੀ ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਹਿਰਦੇ ਵਾਲਾ ਬਨਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਹੈ । ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਕਈ ਇਕ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ (19, 53, 61, 88) ਵਿਸ਼ਵ-ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਦੇ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦਾ ਘਰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ :

‘ਫਰੀਦਾ ਜੰਗਲੁ ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਭਵਹਿ ਵਣਿ ਕੰਡਾ ਮੋੜਹਿ
ਵਸੀ ਰਬੁ ਹਿਆਲੀਐ ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਢੂੰਢੇਹ (੧੯)

ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਨਿਕੇ ਨਿਕੇ ਫਿਰਕਿਆਂ, ਧਰਮਾਂ, ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਜਾਣ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਆਸ ਰਖਣ ਦੇ ਵਿਰੁਧ, ਉਸਨੂੰ ਉਸ ਮਹਾਨ ਸਾਗਰ ਵਲ ਵਧਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿਤੀ ਹੈ :

ਫਰੀਦਾ ਸੋਈ ਸਰਵਰੁ ਢੂੰਢਿ ਲੈਹੁ ਜਿਥਹੁ ਲਭੀ ਵਥੁ
ਛਪੜਿ ਢੂੰਢੇ ਕਿਆ ਹੋਵੇ, ਚਿਕੜਿ ਡੁਬੇ ਹਥੁ (੫੩)

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਰੱਬ ਦੀ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕਤਾ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਸਰਵ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਸਿਖਿਆ ਦਾਤਾ ਹਨ, ਨਾ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਂ ਵਖਰੇ ਫਿਰਕੇ ਜਾਂ ਮਜ਼ਹਬ ਦੇ, ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੇ ਪਾਸੇ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਝਾਤ ਮਾਰਨ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨਾਲ ਨਿਹਾਲ ਹੋਣ ਦਾ ਰਾਹ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਸੱਚਾ ਦਰਵੇਸ਼ ਭੇਖ ਦਾ ਫਕੀਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਵੀ ਸੱਚਾ ਸੁਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਵਰਜਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭੇਖੀ ਬਣਨ ਦੀ ਥਾਂ ਨਿਮਾਣਾ ਬਣਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਤੂ ਅੰਕਲਿ ਤਲੀਫੁ ਕਾਲੇ ਲਿਖੁ ਨ ਲੇਖੁ
ਆਪਨੜੇ ਗਿਰੀਵਾਨ ਮਹਿ ਸਿਰੁ ਨੀਵਾਂ ਕਰਿ ਦੇਖੁ (੬)

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਘਾਲ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਦਾਖਾਂ ਖਾਣ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਰੁਖ ਨੂੰ ਬੀਜਣਾ ਤੇ ਪਾਲਣਾ ਵੀ ਹੋਵੇਗਾ; ਬਿਨਾਂ ਬੰਦਗੀ, ਰਿਆਜ਼ਤ ਜਾਂ ਘਾਲਣਾ ਦੇ ਕਦੀ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

‘ਫਰੀਦਾ ਲੋੜੇ ਦਾਖ ਬਿਜਉਰੀਆ ਕਿਕਰਿ ਬੀਜੈ ਜਟੁ
ਹੰਢੇ ਉੱਨ ਕਤਾਇਦਾ, ਪੈਧਾ ਲੋੜੇ ਪਟੁ (੪੨-੪੩)

ਖਿਆ ਕਰਨੀ, ਵੇਖ ਕੇ ਅਣਡਿਠ ਕਰਨਾ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਦਿਲ ਨਾ ਦੁਖਾਉਣਾ, ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਜੇਹੇ ਹੋਰ ਭਾਵ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। (ਉਦਾਹਰਣ ਸਲੋਕ ੭੦, ੭੩, ੭੮, ੮੪) ਕਈ ਸਲੋਕ ਤਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਾਵਿ ਦਾ ਉਚੱਤਮ ਤੇ ਉਤਮ ਨਮੂਨਾ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਸੂਖਮ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੁਖੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੇ ਭਾਵ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਿਕ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਉਹੀ ਰਿਦਾ ਸਮਝ ਜਾਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਇਕ ਮਿਕ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੋਵੇ, ਸੂਹੀ ਲਲਿਤ ਵਿਚਲਾ

ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਛੇਵੇਂ ਤੇ ਸਤਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਇਸ ਆਸੇ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜਾਉਂਦੇ ਹਨ । ਸ਼ਬਦ ਇਹ ਹੈ :

ਬੇੜਾ ਬੰਧਿ ਨ ਸਭਿਓ ਬੰਧਨ ਕੀ ਵੇਲਾ
ਭਰਿ ਸਰਵਰੁ ਜਬ ਉਛੇਲੈ ਤਬ ਤਰਣੁ ਦੁਹੇਲਾ ॥
ਹਥੁ ਨਾ ਲਾਇ ਕਸੁੰਭੜੈ ਜਲਿ ਜਾਸੀ ਢੋਲਾ ॥੧॥ਰਹਾਓ॥
ਇਕ ਆਪੀਨੇ ਪਤਲੀ ਸਹ ਕੇਰੇ ਬੋਲਾ
ਦੁਧਾ ਥਣੀ ਨ ਆਵਈ ਫਿਰਿ ਹੋਇ ਨਾ ਮੇਲਾ ॥੨॥
ਕਹੇ ਫਰੀਦੁ ਸਹੇਲੀਹੋ ਸਹੁ ਅਲਾਏਸੀ
ਹੰਸੁ ਚਲਸੀ ਡੁੰਮਣਾ ਅਹਿ ਤਨੁ ਢੇਰੀ ਥੀਸੀ ॥

ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਸਵੇਂ, ਇਕਸ ਸਤਵੇਂ ਤੇ ਇਕ ਸੌ ਬਾਰ੍ਹਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ, ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸ ਨੂੰ ਦਸ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜੀਵਨ-ਰਾਤ੍ਰੀ ਵਿਚ ਸਾਵਧਾਨ ਤੇ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿਣ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਪਰੇਰਤ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਪ੍ਰਭੂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭੁਲਦਾ, ਮਨੁੱਖ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਭੁਲ ਜਾਵੇ ਮਨੁੱਖ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਤਾਂ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਕਰ ਉਹ ਜੀਵਨ ਹੈਣਿ ਵਿਚ ਜਾਗਦਾ ਰਹੇ ਤੇ ਅਵੇਸਲਾ ਨਾ ਹੋਵੇ । ਉਸ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਜਾਗਦਿਆਂ ਪ੍ਰਭੂ ਉਪਰ ਉਸ ਅਵੱਸ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਰੜੀ ਇਬਾਦਤ ਤੇ ਬੰਦਗੀ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰੁਖਾਂ ਵਰਗਾ ਜੇਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਜੀਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਜਨਮਾਂ ਜਨਮਾਤਰਾਂ ਤਕ ਚਾਕਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿਆ ਹੈ :

ਫਰੀਦਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਰਿ ਚਾਕਰੀ, ਦਿਲ ਦੀ ਲਾਹਿ ਭਰਾਂਦ
ਦਰਵੇਸਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜੀਐ ਰੁਖਾਂ ਦੀ ਜੀਰਾਂਦਿ ॥ (੬੦)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ । (ਸ਼ਲੋਕ ੧੧੫-੧੧੭)

ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰੀ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਵਧਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹੇ ਜੀਵ ! ਤੂੰ ਇਕ ਪੰਛੀ ਸਮਾਨ ਹੈ, ਤੈਨੂੰ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਾਉਣ ਲਈ ਲੱਖ ਹਵਸਾਂ ਹਿਰਸਾਂ ਜਾਲ ਵਛਾਈ ਬੈਠੀਆਂ ਹਨ। ਵੇਖੀਂ ! ਕਿਧਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸ ਨਾ ਜਾਵੀਂ ! (ਸ਼ਲੋਕ ੧੨੫)

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਹੁ-ਮੁਲੇ ਤਜਰਬੇ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖ ਕੇ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਜੇਹੇ ਫੰਧਿਆ ਵਿਚ ਫਸਣ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀਵ-ਰੂਪੀ ਸੁਹਾਗਣ ਦਾ ਚਿਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਨਿਤ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਿਯ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸੰਗ ਜੀਵਨ-ਰੈਣਿ ਬਤੀਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜੇ ਕਰ ਇਕ ਰਾਤ ਵੀ ਉਹ ਉਸ ਤੋਂ ਵਿਛੜ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਜਿਉਣਾ ਅਜੀਰਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ; ਇਸ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਭਾਵ ਨੂੰ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰ ਸਕੇ ਹਨ :

ਅਜ ਨ ਸੁਤੀ ਕੰਤ ਸਿਉ ਅੰਗੁ ਮੁੜੇ ਮੁੜਿ ਜਾਇ ॥

ਜਾਇ ਪੁਛਹੁ ਡੋਹਾਗਣੀ ਤੁਮ ਕਿਉਂ ਰੈਣਿ ਵਿਹਾਇ ॥ (੩੦)

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਤਾਪ੍ਰਤਿ ਜੀਵਨ ਦੇ ਝਲਕਾਰੇ ਵੀ ਸਾਫ ਦਿਸਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਉਹ ਕਿੰਨੀ ਕਰੜੀ ਘਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਤੇ ਸਿਖਿਆਦਾਇਕ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਨੂੰ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਖ-ਵਖ ਪੜਾਵਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੱਚ ਦੀ ਭਾਲ ਲਈ ਕਰੜੀ ਘਾਲਣਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਕਿੰਨੀ ਕਰੜੀ ਰਿਆਜ਼ਤ ਤੇ ਬੰਦਗੀ ਕੀਤੀ ; ਕਿੰਨੀ ਸਾਦਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਤੀਤ ਕੀਤੀ, ਕਿਵੇਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਅਸਲੋਂ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਰੁਖੀ ਮਿਸੀ ਖਾ ਕੇ ਕਾਠ ਦੀ ਰੋਟੀ ਢਿਡ 'ਤੇ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਦਿਨ ਬਿਤਾਏ, ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਵਿਯੋਗ ਤੇ ਬ੍ਰਿਹਾ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਇਆ ਅਤੇ ਨਿਢਾਲ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਸਿੱਕ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ, ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਸਦਾ ਹੈ।

:(ਵੇਖੋ ਸ਼ਲੋਕ ੬੫, ੯੧-੯੨)

ਕਈ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਲੰਮੀ ਦੀਰਘ ਆਯੂ ਦਾ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਉਹ ਬਿਰਧ ਅਵੱਸਥਾ ਤਕ ਜੀਵੇ ਪਰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਪੱਲਾ ਨਹੀਂ ਛਡਿਆ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਡੀ ਆਯੂ ਵਲ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਚਾਹੇ ਮਨੁੱਖ ਸੌ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਬੱਧੀ ਜਿਉਂਦਾ ਰਹੇ ਅੰਤ ਉਸ ਨੇ ਮਰਨਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਅਨੁਭਵ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸਦਾ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ।

ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਭਾਵੇਂ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਝਲਕੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਕਈ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਡੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਰਸੇ ਦਾ ਅਦੁਤੀ ਤੇ ਅਮੁਲ ਖਜ਼ਾਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਵਾਰਤਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨਾ ਕਿਸੇ ਵਿਰਲੇ ਪਰ ਮਹਾਨ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਲੱਖਾਂ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੱਬ ਦੇ ਮੁਤਲਾਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਰਾਹ ਦਰਸਾਇਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਪਿਆਰੇ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਬਖਸ਼ਿਆ।

ਸੂਫੀ ਮਤ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ

ਇਸ ਦੇ ਸੋਮੇ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ

ਸੂਫੀ ਮਤ ਇਸਲਾਮੀ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦਾ ਹੀ ਅਸਲ ਨਾਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਗਤ ਵਿਚ ਪਿਛਲੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵਧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬੜਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਤੇ ਪਰਿਪੂਰਨ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਜਿਥੇ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਇਸ ਨੇ ਜੜ੍ਹ ਫੜੀ, ਲੋਕਪ੍ਰੀਤ ਇਸਲਾਮੀ ਰਹੁਰੀਤੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਸੂਫੀ ਮਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਪੱਖ ਉਸ ਮਹਾਨ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਸ ਨੇ ਉਤੇਜਨਾ ਦਿਤੀ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਫਾਰਸੀਵਾਦੀ ਨੇ ਕਵੀਆਂ ਤੇ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਪਰੋਖ ਜਾਂ ਅਪਰੋਖ ਘਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਸੂਫੀਮਤ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਏ। ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਸਲਾਮ ਪੱਖ ਦੀ ਉਚੀ ਸ਼ਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਗੂੰਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੁਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ

ਭੂ-ਮੰਡਲਾਂ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੂਰ ਪੂਰਬ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਜਾਂ, ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼, ਭਾਰਤ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਮੱਥ-ਪੂਰਬ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਦੀਆਂ ਅੰਤਲੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤਕ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੂਫੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਅੱਤਾਰ, ਮੌਲਾਨਾ ਜਲਾਲੁੱਦੀਨ ਰੂਮੀ, ਹਾਫ਼ਿਜ਼, ਇਰਾਕੀ, ਗ਼ਨੀ, ਉਰਫੀ ਆਦਿ ਮਹਾਨ ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਿਆਂ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵ-ਪੂਰਨ ਗੰਭੀਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਵਾਲੇ ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਲਈ ਬੈਠੀ ਹੈ।

ਸੱਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਸੂਫੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਰਚੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੂਫੀਆਨਾ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਅਰਬ ਅਤੇ ਈਰਾਨ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਦਿਤਾ, ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦੇ ਹੱਦਾਂ ਬੰਨੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਭਾਰਤ ਦੇ ਗਵਾਂਢੀ ਦੇਸ਼, ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਵਿਦਵਾਨ ਲੋਕ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਦੀਆਂ ਬਰੀਕੀਆਂ ਸਬੰਧੀ ਬਹਿਸਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਜਨ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਸੂਫੀਆਂ ਵਲੋਂ ਮਿਥੀਆ ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਬੰਦਗੀ ਇਬਾਦਤ ਦੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਤਮਾ ਲਈ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਖੁਰਾਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਇਹ ਵੀ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸੂਫੀ ਲੋਕ ਕਦੀ ਵੀ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਨਹੀਂ ਗਏ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਗਲਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿ ਸੂਫੀ ਮਤ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੂਫੀ ਮਤ ਨੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਤੇ ਬੰਦਗੀ ਲਈ ਇਸਲਾਮੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਮਾਰਗ ਚੁਣਿਆ। ਇਹ ਰਾਹ ਕਦੀ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸਨਾਤਨੀ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਵਖਰਾ ਜਾਂ ਉਲਟ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਨਾ ਹੀ ਸੂਫੀ ਮਤ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀ ਮੂਲ ਸਿਖਿਆ ਤੋਂ ਪਰੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਦੀ ਕੋਈ ਅਜੇਹਾ ਮਾਰਗ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਜੋ ਸਨਾਤਨੀ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਹੋਵੇ। ਜਿਥੇ ਤੇ ਜਦ ਕਦੀ ਵੀ ਅਜੇਹਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਨਸੂਰ ਹੱਲਾਜ (ਜੋ ਨਾਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ

ਬਗਦਾਦ ਵਿਖੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ) ਜਾਂ ਸ਼ਮੱਸ ਤਬਰੀਜ਼ (ਜਿਸ ਨੇ ਤੇਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਜਾਮ ਪੀਤਾ) ਜਾਂ ਸਰਮਦ (ਜੋ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ 1661 ਈ. ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ) ਦੀਆਂ ਸੂਰਤਾਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਉਥੇ ਸਨਾਤਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਧਰਮ ਅਜੇਹੇ ਕੁਫਰ ਉਤੇ ਟੁੱਟ ਪਿਆ ਤੇ ਅਜੇਹੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨੂੰ ਦੰਡ ਦਾ ਭਾਗੀ ਬਣਾ ਪਿਆ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਸੂਫੀ ਮਸਤ ਮਲੰਗ ਸਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਸਾਧਾਰਨ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਏ ਅਨੁਸਾਰ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਣੇ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਾਵ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਲੋਕ-ਪ੍ਰੀਯ ਹੋਏ।

ਮਨਸੂਰ ਹੱਲਾਜ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਜਗਤ ਲਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਜਿਹੜੇ ਥੋੜਾ ਬਹੁਤ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ, ਹੱਕ ਦਾ ਖੋਜੀ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਉਸਨੂੰ ਰਹੱਸਮਈ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਆਮਿਲ ਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਰੁਤਬੇ ਦਾ ਸਹੀ ਪਾਤਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਗਲ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੂਫੀ ਮਤ ਕਿਥੋਂ ਕੁ ਤਕ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਘਰ ਕਰ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਕੱਟੜ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਹੁ-ਰੀਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭਾਵਕ ਪ੍ਰਤਿ-ਕਰਮ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੋੜਾ ਨਹੀਂ ਬਣਨ ਦਿਤਾ ਤੇ ਸੂਫੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਨ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ। ਵਖ ਵਖ ਦਰਜਿਆਂ ਤੇ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਡਰਿਆਂ ਰਖਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੇ ਫਤਵਿਆਂ ਨੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਮਤ ਨੇ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਹਮਲਿਆਂ ਪਿਛੋਂ ਯਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ, ਮੰਗੋਲਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਕਾਰਨ (ਜਿਹੜੇ ਸਮਰਕੰਦ ਤੇ ਬੁਖਾਰਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬਗਦਾਦ ਤਕ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਕਰ ਦਿਤਾ) ਅਨੇਕਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਛੱਡ ਕੇ ਭਾਰਤ ਆ ਵਸੇ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਥੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਸੂਫੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਬਾਰੂਵੀਂ-ਤੇਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਹੀ ਲਾਹੌਰ, ਮੁਲਤਾਨ, ਸਰਹਿੰਦ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਆਦਿ ਜੇਹੇ

ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣ ਲਗੇ ।

ਭਾਵੇਂ ਅਜੇਹੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੱਦੀ ਈਰਾਨੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਪਲੇ ਸਨ, ਕਾਇਮ ਰਖਿਆ, ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਲ ਔਲਾਦ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਨਾਲ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਾਨੂਸ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬੋਲਣ ਲਗ ਪਈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਦੇਸ਼ ਵੀ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜਨਤਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਗ ਪਈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਲਗੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਇਥੋਂ ਦੀ ਜਨਤਾ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮਝਦੀ ਸੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ, ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਵਲੀ ਵੀ ਅਜੇਹੀ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤੀ, ਜਿਹੜੀ ਭਾਵੇਂ ਇਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਉਪਜੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸੇ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਵਿਚ ਆਵੱਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਤੱਤ ਮੌਜੂਦ ਸੀ । ਇਹ ਉਹੀ ਸੂਫੀਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਰਬ ਤੇ ਈਰਾਨ ਦੇ ਹੀ ਮਹਾਨ ਚਿੰਤਕ ਸਨ ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਫੀ ਆਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਅਭਿਆਸਾਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਪਰਸਪਰ ਆਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ, ਜਿਹੜੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਆਗਮਨ ਦੇ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਜਾਤੀਆਂ ਤੇ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਇਸ ਆਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨੇ ਕਈ ਇਕ ਲੋਕ-ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਪਰਸਪਰ ਮੇਲ ਤੇ ਜੋੜ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਵੀ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਵੀ । ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਨੇ ਹਰ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਤੇ ਉਸਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਭਿਆਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸਮੋ ਲਿਆ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸਾਂਝੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਤੇ ਆਚਰਨਕ ਦਿਬ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਮਾਨੂਸ ਹੋ ਗਏ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਮੂਲ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦੇ ਅਸਲ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਿਆ । ਅਜੇਹੇ ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਹਰ ਇਕ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ

ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਘਾਲਣਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਡੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿਚ ਇਕਸੁਰਤਾ ਿ ਆਂਦੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕੌਮੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਵੇਖਣ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰਖੀ । ਸਹਿਨਸ਼ੀਲ, ਏਕਤਾ, ਇਕਸਾਰਤਾ, ਮਾਨਵਵਾਦ ਆਦਿ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਮੁਖ ਗੁਣ ਤੇ ਲੱਛਣ ਸਨ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸੂਫੀ ਵੀ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਵਾਂਗ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੌਮੀ ਧਾਰਮਿਕ ਆਚਾਰੀਆ ਬਣ ਗਏ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦੀਆਂ ਬੀਤਣ ਪਿਛੋਂ ਅਜ ਵੀ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦੇ ਮੂਲ ਤਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਿਆਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਬਚਨਾਂ ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਸੂਫੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣੀ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ । ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸਿਖ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੇ ਵਖਰਾ ਅਸਥਾਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲ ਤੇ ਇਕਸੁਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ । ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਹ ਤੱਥ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ ।

ਸੂਫੀ ਮਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਸੂਫੀ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿ 'ਸੂਫੀ' ਸੰਗਿਆਂ ਦੀ ਮੂਲ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਇਸਲਾਮੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਵਾਂ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਕੋਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਗਲ ਤੇ ਸਾਰੇ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ 'ਸੂਫੀ' ਸ਼ਬਦ ਮੂਲ ਧਾਤੂ 'ਸੂਫ' ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਕਾਲੀ, ਅਣਕਤੀ ਤੇ ਅਣਤੁੰਬੀ-ਉੱਨ, ਜਿਸਦੀ ਗੋਦੜੀ ਬਣਾ ਕੇ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਆਮ ਪਹਿਣਦੇ ਸਨ । ਇਹ ਅਰਥ ਹੀ ਠੀਕ ਹਨ । ਸੂਫੀ ਸੰਗਿਆ 'ਸਫਾ' (ਪਾਕੀ) ਜਾਂ ਸੁਫਾ (ਸਿਹਨ) ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਿਆ । ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦ 'ਪਸ਼ਮੀਨਾ-ਪੋਸ਼' ਤੋਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਸੂਫੀ ਲਈ 'ਪਸ਼ਮੀਨਾ-ਪੋਸ਼' ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਸੂਫੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ । ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ (ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ) ਵੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸ਼ਲੋਕ 50ਵੇਂ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ :

‘ਫਰੀਦਾ ਕਨ੍ਹਿ ਮੁਸਲਾ, ਸੂਫੁ ਗਲਿ, ਦਿਲਿ ਕਾਤੀ ਗੁੜਵਾਤਿ,
ਬਾਹਰ ਦਿਸੈ ਚਾਨਣਾ ਦਿਲਿ ਅੰਧਿਆਰੀ ਰਾਤਿ ।’

ਨਾਅਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ‘ਕੰਮਲੀ ਵਾਲਾ’ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਾਅਤਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਇਕਬਾਲ (ਬਾਂਗਿ-ਦਿਰਾ) ਤੇ ਮੌਲਾਨਾ ਜ਼ਫਰਅਲੀ ਖਾਨ ਵੀ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਇਸੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਜਾਂ ਸੰਪਰਦਾਇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਉਦਗਮ ਤੋਂ ਕੋਈ ਦੋ ਸਦੀਆਂ ਪਿਛੋਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ। ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ (ਸੂਰਾ 56-2 ਵਾਕਿਆ) ਵਿਚ ਖੁਦਾ ਦੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀਆਂ ਲਈ ‘ਮੁਕੱਰਬੀਨ’ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅਲੀ-ਬਿਨ-ਹੁਜਵੀਰੀ ਨੇ ਯਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸੂਫੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੁਸਤਕ ‘ਕੁਸ਼ਫੂਲ-ਮਹਜੂਬ’ ਵਿਚ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਦਰਜੇ ਦਸੇ ਹਨ। ਸੱਚੇ ਤੇ ਅਸਲ ਸੂਫੀਆਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਗਿਆਨ-ਹੀਣ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸੂਫੀ ਵੀ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਅਖਾਂ ਮੀਟ ਕੇ ਸੂਫੀਆਨਾ ਮਾਰਗ ਤੇ ਟੁਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ‘ਅਲਮੁਸਤਵਿਫਾਤੁਜਾਹਿਲੀਨ’ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਮਤ ਦੇ ਅਜੇਹੇ ਦਾਅਵੇਦਾਰ ਨੇ ਕਿਸੇ ‘ਪੀਰ’ ਜਾਂ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਤੋਂ ਦੀਖਿਆ ਨਹੀਂ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਨਾ ਉਹ ਇਸ ਮਤ ਦੀ ਸੀਮਾ ਅੰਦਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਹੁਜਵੀਰੀ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੂਫੀਆਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਜੇਹੜੇ ਦੁਨੀਆਂ ਵਲੋਂ ‘ਮੁਰਦਾ ਹੋਇ ਮੁਰੀਦ’ ਹੋ ਗਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਰੱਬ ਦੀ ਜ਼ਾਤ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਅਜੇਹੇ ਗ਼ੈਰ-ਅਸਲ ਸੂਫੀ ਵੀ ਹਨ; ਇਕ ਉਹ ਜੋ ‘ਮੁਤਸਵਿਫ’ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਮਤ ਵਿਚ ਹੱਠ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ; ਦੂਜੇ ਉਹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ‘ਮੁਸਤਸਵਿਫ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਸੂਫੀ ਮਾਰਗ ਦੇ ਪਾਧੀ ਕੇਵਲ ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਦੁਨਿਆਵੀ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਣ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ‘ਮੁਸਤਸਵਿਫ’ ਅਸਲ ਸੂਫੀ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਮਹਿਜ਼ ਇਕ ਮੁਖੀ

ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਹੈ। ਆਮ ਮਨੁਖ-ਮਾਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਉਹ ਬਘਿਆੜ ਵਾਂਗ ਹੈ।

ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਅਲੀ ਬਿਨ ਹੁਜਵੀਰੀ ਸੂਫੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਆਚਰਣ ਬਾਰੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਤਮ ਸੂਫੀ ਦੇ ਗੁਣ ਲੱਛਣ ਇਹ ਹਨ, ਕਿ ਉਹ 'ਅੱਲਾ' ਦੀ ਜ਼ਾਤ ਵਿਚ ਮਹੱਵ ਹੋਣ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਗਰੀਬੀ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਤੇ ਰੱਬ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। (ਜਿਵੇਂ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ 'ਯੋਗੀ' ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਕ ਸੂਫੀ ਲਈ ਕੰਚਨ ਮਾਟੀ ਸਮਾਨ ਹੈ।) ਸੂਫੀ ਰੱਬ ਦੀ ਜ਼ਾਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦਾ; ਅਤੇ ਜੋ ਰੱਬ ਦੀ ਜ਼ਾਤ ਨਹੀਂ, ਸੂਫੀ ਲਈ ਉਹ 'ਨਾ' ਹੋਣ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੂਫੀ ਮਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸੂਫੀ ਲੋਕ ਦੁਨਿਆਵੀ ਰਹੁ-ਰੀਤੀ ਦੇ ਝਗੜਿਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਬ-ਮਹਿਬੂਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਦਾਰ ਕੀਤੇ ਤੇ ਵਿਚਰਨ ਲਗੇ, ਪਰੰਤੂ ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਮੁਢਲਾ ਸੂਫੀਵਾਦੀ ਵਿਆਖਿਆਮਈ ਸਾਹਿਤ ਬਹੁਤਾ ਅਰਬੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਵਿਦਵਾਨ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਇਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦਾ ਵਾਹਣ ਬਣਾਇਆ।

'ਕਸ਼ਫੁਲ-ਮਹਜੂਬ' ਵਿਚ ਸੂਫੀਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਬਾਰੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਬਕ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਭਵਿਖ ਵਿਚ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਬੀਜ ਵੀ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਵਿਕਾਸ ਉਦਤਮ ਲੀਹਾਂ ਉਪਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਜੋ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਅਸਲੋਂ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਵਧੇਰੇ ਬਲ ਮਨ ਦੀ ਸੁਧੀ ਤੇ ਆਤਮ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਉਪਰ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੱਚਾ ਇਸ਼ਕ, ਰਜ਼ਾ (ਹੁਕਮ ਮੰਨਣ) ਤਿਆਗ, ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਕ੍ਰਿਆ, ਵਰਾ (ਪਰਹੇਜ਼) ਆਦਿ ਮੁਢਲੇ ਸੂਫੀਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸੂਫੀਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਵਿਦਵਾਨ ਲਈ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਜਿਸਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਕੇਵਲ ਬੌਧਿਕ ਹੈ।

ਗਿਆਨ ਤੇ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਦੀ ਹੀ ਸੂਫੀਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ

ਅਸਲ ਕਦਰ ਕੀਮਤ ਹੈ, ਮਹਾਨ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਯਾਹੀਆ-ਬਿਲ-ਮੁਆਜ਼ਰਾਜ਼ੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ :

ਮਨੁਖ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ ਦਸੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਜੋਲ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰੋ :

‘ਦੀਨ ਦੇ ਆਲਮਾਂ ਤੋਂ, ਜਿਹੜੇ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਨਹੀਂ ਪਛਾਣਦੇ;
ਉਹਨਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੋਂ, ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਕਥਨਾਂ ਤੇ ਨਹੀਂ ਚਲਦੇ;
ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੂਫੀ ਮਤ ਦੇ ਦਾਅਵੇਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਜਿਹੜੇ ਅਨਜਾਣ ਹਨ ।’

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਦੋਸ਼ੀ ਦੀਨ ਦੇ ਆਲਮ ਉਹ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦਵਚ ਗ੍ਰਸੇ ਹੋਏ ਹਨ; ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਭਾਵ ਆਪਣੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਤੇ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਤੇ ਜਾਬਰਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਚੀ ਸ਼ਾਨ ਮਗਰ ਦੌੜਦੇ ਹਨ, ਆਪਣੀ ਫੋਕੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦੇ ਬਲਬੱਤੇ ਪਰ ਉਹ ਕੇਵਲ ਵਾਲ ਦੀ ਖਲ ਲਾਹੁਣ ਤੇ ਫੋਕੀ ਹੁਜ਼ਤਬਾਜ਼ੀ ਵਿਚ ਫਸੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਉਹ ਧਰਮ ਦੇ ਪੂਜਨੀਕ ਆਚਾਰੀਆ ਨੂੰ ਬੇਇੱਜ਼ਤ ਤੇ ਬਦਨਾਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਅਨਿਆਇ ਭਰੀਆਂ ਗਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਸੂਫੀਮਤ ਦਾ ਜਾਹਿਲ ਦਾਅਵੇਦਾਰ ਕਦੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਪੀਰ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਜਾਂ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਨਾ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਕਦੀ ਦੀਖਿਆ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੇਮ ਵਿਚ ਬੱਝਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਕੱਚਾ (ਅਧਖੜ) ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ । ਬਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰ ਨੀਲਾ (ਸੂਫੀਆਂ ਵਾਲਾ) ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸਦੇ ਅੰਦਰ ਚਾਨਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ।

‘ਕੁਸ਼ਫੁਲਮਹਜੂਬ’ ਵਿਚ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਸਿਲਸਿਲੇ ਸੁਮਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵਖਰੇ ਵਖਰੇ ਨਿਯਮਾਂ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਹੋਇਆ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਨੂੰ ਘ੍ਰਿਣਾ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਹ ਉਹ ਸੂਫੀ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ‘ਤਨਾਸੁਖ’ (ਆਵਾਗਵਣ) ਤੇ ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਵਾਲੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਉਪਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਹਨ ।

ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਸੂਫੀ ਮਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ

ਵਧਦੇ ਗਏ, ਇਹ ਨਾ ਕੇਵਲ ਵਧੇਰੇ ਫ਼ਿਰਕਿਆਂ ਜਾਂ ਸਿਲਸਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਸਗੋਂ ਪੂਰਬਲੀਆਂ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਗਿਆ। ਸੂਫੀ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਕੁਰਾਨ ਮਜੀਦ ਦੀਆਂ ਕਈ ਇਕ ਆਯਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਰੱਬ ਦੀ ਸਦੀਵੀ ਕਰਤਾਰਤਾ ਕਾਵਿਮਈ ਭਾਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਇਹ ਭਾਵ ਵੀ ਸੂਫੀ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦਾ ਤੱਤ ਸਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਰਬ ਸਰਵਵਿਆਪੀ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਪਰੇ ਪਰੇਰੇ ਵੀ। ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸਿਧਾਂਤ ਇਕਠੇ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਤੇ ਮੁਖ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਭਾਗ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਰੱਬ ਦਾ ਨਿਜੀ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ-ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਹੈ ਜੋ ਰਸਮੀ ਧਰਮ ਦੇ ਘੇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਸੂਫੀ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਅਵੱਸ਼ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਮਤ ਨੇ ਇਸ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਤੇ ਹਦੀਸ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਮੇਂ ਦੇ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਨਾਲ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਗਏ। ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਸੰਕੇਤ ਤੋਂ ਇਹ ਸਚਾਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਹਜ਼ਰਤ ਜਬਰੀਲ ਜਦ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਰੱਬ ਵਲੋਂ 'ਵਹੀ' ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਹਜ਼ਰਤ ਪਾਸ ਦੋ ਹੱਥ ਤੋਂ ਵੀ ਨੇੜੇ ਖਲੋਤੇ ਹੁੰਦੇ। ਸ਼ਬਿਮਿਅਰਾਜ਼' ਸਮੇਂ ਵੀ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਰੱਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਪੁੱਜੇ ਤੇ ਰੱਬੀ ਨੂਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਸਿਵਾ ਉਚੀ ਸ਼ਾਨ ਵਾਲੇ ਅਲ੍ਹਾ ਤੋਂ ਹਰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਉਪਰ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਟਿਕਾਈ। ਇਸ ਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਉੱਚਤਮ ਚਿਤਰਨ ਹੈ।

ਸ਼ੇਖ ਸਾਦੀ ਨੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ-ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਿਅਰਾਜ਼ ਨੂੰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਵਰਨਣ ਕਰਦਿਆਂ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਬਰੀਲ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਨੇ ਮਿਅਰਾਜ਼ ਦੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੜਾਉ ਉਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਅਗੇ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨੀ ਕਿ 'ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਇਸ ਥਾਂ ਤੋਂ ਅਗ੍ਹਾਂ ਵਾਲ ਬਰਾਬਰ ਵੀ ਵਧਿਆ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਪਰ ਫ਼ਰੋਗਿ ਤਜੱਲੀ (ਰੱਬੀ ਨੂਰ ਦੀ ਚਮਕ) ਕਾਰਣ ਲੂਸੇ ਜਾਣਗੇ; ਪਰੰਤੂ ਹਜ਼ਰਤ

ਉਸ ਥਾਂ ਤੇ ਵੀ ਉਪਰ ਜਾ ਚੜ੍ਹੇ ਜਿਥੇ ਜਬਰੀਲ ਜਾਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਸੀ। ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਬ ਨੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਫਰਮਾਇਆ ਕਿ 'ਜੇਕਰ ਤੂੰ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਹ ਆਕਾਸ਼ ਤੇ ਧਰਤੀ ਵੀ ਪੈਦਾ ਨਾ ਕੀਤੇ ਹੁੰਦੇ'। ਇਹ ਗਲ ਵੀ ਉਚੱਤਮ ਰਹੱਸਮਈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਹੈ।

ਜੰਗਿ-ਬਦਰ ਦਾ ਹਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ (ਜੋ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਲੜਿਆ ਤੇ ਜਿਤਿਆ) ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਰਹੱਸਮਈ ਘੋਸ਼ਣਾ ਦਸੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਰੱਬ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਆਣ ਖਲੋਇਆ। ਘੋਸ਼ਣਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ : 'ਜਦ ਤੁਸਾਂ ਤੀਰ ਚਲਾਏ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਸੈਂ, ਸਗੋਂ ਅੱਲ੍ਹਾ ਸੀ' (9-17) ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਜ਼ਰਤ ਮੂਸਾ ਨੂੰ ਕੋਹਿ-ਤੂਰ ਉਪਰ ਰੱਬੀ ਜਲਵਾ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ। ਰੱਬ ਦੇ ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਵਿਚ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਅਸੀਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸ਼ਾਹ ਰਗ ਤੋਂ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹਾਂ।'।

ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕੁਝ ਇਕ ਅਜੇਹੇ ਪਰਵਚਨ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਰੱਬ ਨਾਲ ਸੁਖਨ ਕਰਦੇ ਦਿਸਦੇ ਹਨ। ਕਥਨ ਹੈ :

'ਮੇਰੇ ਅੱਲ੍ਹਾ ਸੰਗ ਬਿਤਾਏ ਕੁਝ ਇਕ ਅਜੇਹੇ ਪਲ ਛਿਣ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਉਸਦੇ ਅਸਲੋਂ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਫਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪੈਗੰਬਰ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਸਨ।'

ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਵਿਚ ਅਜੇਹੇ ਕਈ ਰਹੱਸਮਈ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸੂਫੀ ਮਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਚ ਰਹੁ-ਰੀਤੀ, ਰਵਾਇਤ ਤੇ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਆਵਸ਼ੱਕ ਤਤ ਆ ਗਏ। ਵਧੇਰੇ ਅਨੁਭਵੀ ਸੂਫੀਆਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੀ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਕ੍ਰਿਆ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ; ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਪਿਆਰੇ ਨਾਲ ਨੇੜੇ ਦਾ ਤੇ ਨਿਜੀ ਸੰਪਰਕ ਤੇ ਅਭਿਆਸ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਥ-ਪਰਦਰਸ਼ਕ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਪਿਛੋਂ ਜਾਕੇ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚਲੇ ਰਹੱਸਵਾਦ ਵਿਚ ਹੋਰਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ, ਪਰੰਤੂ ਇਸਲਾਮੀ ਰਹੱਸਵਾਦ ਜਾਂ ਸੂਫੀਵਾਦ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਕਦੀ ਵੀ ਕੁਰਾਨ ਤੇ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀ

ਸਿਖਿਆ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ।

ਸੂਫੀਮਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕੁਝ ਇਕ ਸਾਮਾਜਕ ਪਖ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਕਾਰਨ ਹਨ, ਜੋ ਇਸਨੂੰ ਸਹੀ ਸੇਧ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਅਠਵੀਂ ਨਾਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਖਿਲਾਫਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ, ਜੋ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸ਼ਰਈ ਸਾਸ਼ਨ ਸੀ, ਦੁਨਿਆਵੀ ਸ਼ਾਨਸ਼ੌਕਤ ਆ ਗਈ, ਜਿਸਨੇ ਸਚੇ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਅਭਿਆਸ ਤੇ ਆਤਮ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਲ ਪਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ । ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਮਹਾਨ ਸੂਫੀ ਉਤੋਂ ਉਤ੍ਰਤੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰੰਗਮੰਚ ਉਪਰ ਵੱਖਾਈ ਦੇਣ ਲਗੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੁਲਨੂਨ ਮਿਸਰੀ, ਜੁਨੈਦ, ਸ਼ਿਬਲੀ, ਹਸਨ ਬਸਰੀ, ਰਾਬਿਆ ਤੇ ਬਾਯਜੀਦ ਬਿਸਤਾਸੀ ਦੇ ਨਾਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹਨ ।

ਇਸਲਾਮੀ ਸਭਿ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਮੰਗੋਲਾਂ ਦੇ ਆਕਰਮਣ ਨਾਲ ਸੂਫੀਮਤ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਲਹਿਰ ਚਲੀ, ਜਿਹੜੀ ਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਈਰਾਨੀ ਸੀ । ਮੰਗੋਲਾਂ ਦੇ ਜੁਲਮ ਜਬਰ ਦੀ ਪ੍ਰਿਸ਼ਟਭੂਮੀ ਵਿਚ ਗ਼ੈਰ-ਈਰਾਨੀ ਰਾਜ-ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਈਰਾਨੀ ਸੂਫੀ ਮਨ ਅੰਤਰੀਵ ਚਕਸੂ ਨਾਲ ਤਕਣ ਲਗਾ ਜਿਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਕਈ ਇਕ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਤੇ ਰਹੱਸਮਈ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ । ਆਉਂਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਦੀਆਂ ਨੇ ਕਈ ਮਹਾਨ ਸੂਫੀ ਆਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਸਿਖਿਆ ਨੂੰ ਤਾਂ ਨਾ ਛਡਿਆ, ਪਰ ਸੂਫੀ ਮਤ ਵਿਚ ਭਾਵਕ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਨਵੀਂ ਰੂਹ ਪਾਈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਸੂਫੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ-ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਤਾਂਘ ਤੀਬਰ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈ । ਯਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਪਿਛੋਂ ਇਸਲਾਮ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸੂਫੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਇਹ ਅੰਸ਼ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਮ੍ਰਤਾ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਕਰਮ ਤੇ ਰਹੁ ਰੀਤੀ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਰਿਹਾ । ਇਸੇ ਪ੍ਰਿਸ਼ਟ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਮੱਤ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦਾ ਨਾਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹੈ ।

ਸੂਫੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਇਸਦੇ ਉਦਗਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਇਸਦੇ ਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ ਤਕ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਹਾਲ ਦੇਣ ਲਗਿਆਂ ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਆਦਿ-ਕਾਲੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਵ-ਘੋਸ਼ਿਤ

ਇਸਲਾਮੀ ਧਰਮ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਇਆ, ਯੂਨਾਨੀ ਫਲਸਫਾ ਸੀ। ਇਸ ਫਲਸਫੇ ਨੇ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ੀ ਗੈਰ-ਅਰਬ ਸਨ, ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਸਮੁੱਚੀ ਇਸਲਾਮੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਬੀਜਾਂਤੀਨੀ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਚ ਨਵ-ਅਫਲਾਤੂਨੀ ਫਲਸਫਾ ਅਧਿਕਤਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਮਰਾਜ ਈਰਾਨ ਦੀ ਸਾਸਾਨੀ ਸਲਤਨਤ ਨਾਲ ਜੰਗ ਜੁਧ ਵੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਵੀ। ਬਗਦਾਦ ਦੀ ਖਿਲਾਫਤ ਇਥੇ ਸਾਸਨੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਸੂਫੀਮਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਸਭਿਅਕ ਤੌਰ ਤੇ ਯੂਨੀਨੀ ਸੀ।

ਜ਼ੁਲਨੂਨ ਮਿਸਰੀ ਤੇ ਬਾਯਜ਼ੀਦ ਬਿਸਤਾਮੀ ਨੇ 'ਇਸ਼ਕ' ਨੂੰ ਤਪਤੇਜ਼ ਦਾ ਸਥਾਨ ਰਹੱਸਮਈ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਰਹੱਸਵਾਦ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਮੁੱਢਲੀ ਸੂਫੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪਿਤਾਮਾ ਸਨ। ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਭਾਲ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਨਾਲ ਪੁਨਰ ਮਿਲਣ ਮਿਥਿਆ ਗਿਆ ਜੋ ਸੂਫੀ ਲਈ ਅਮਰ ਹਕੀਕਤ ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਭੂ-ਪਿਆਰ ਸੀ। ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਭਾਵ ਉਸ ਪਿਆਰੇ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਸਿਕਣਾ, ਤੇ ਯਾਦ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਪਿਆਰ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਦਾ ਦੈਵੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ਼ਕ ਜਾਂ ਪ੍ਰੀਤ ਮਨੁੱਖੀ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਉਚਤਮ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸਨੂੰ ਪੂਜਾ, ਆਰਾਧਨਾ, ਭਗਤੀ ਇਬਾਦਤ ਜਤ ਸਭ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਹੀ ਸਮਾਨ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੇ (ਸਮੇਤ ਭਾਰਤ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ) ਸਦੀਆਂ ਬੱਧੀ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪੁਰ ਉਚਤਮ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਸੂਫੀ ਬੰਬਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਗੰਥਾਂ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਦੈਵੀ ਪਿਆਰ ਦੀ ਰਹੱਸਮਈ ਕਵਿਤਾ ਕਵੀ ਰੋਮਾਂਟਿਕ-ਕਾਵਿ ਵਾਲੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ, ਤਰਕੀਬਾਂ, ਬੰਦਿਸ਼ਾ ਰੂਪਕਾਂ ਤੇ ਉਪਮਾਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਕਈ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਜਾਂ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਪਿਆਰ ਸਮਝ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਏਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਕਟੜਧਰਮੀ ਲੋਕ ਸੂਫੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣਾ, ਜਾਂ ਰਕਸੋ-ਸੂਰੂਦ ਅਥਵਾ ਨਰਿੱਤ

ਤੇ ਰਾਗ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ । ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ।

ਸੂਫੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਟੁਕਾਂ ਇਸ ਸੰਧਰਬ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । 'ਗੁਲਸ਼ਨਿ-ਰਾਜ਼' ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਈਰਾਨੀ ਸੂਫੀ ਸ਼ਾਇਰ ਮਹਮੂਦ ਸ਼ਬਿਸਤਰੀ ਦਾ ਚੌਧਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ-ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ । ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸੂਫੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸੂਫੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਉਸਨੇ ਮਹਿਬੂਬ ਦੇ ਬਾਹਰ ਮੁਖੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਜੁਲਫਾਂ ਲਬਾਂ, ਅੱਖਾਂ, ਪਲਕਾਂ, ਗਲਾਂ, ਦੂਜੀਆਂ ਚਾਹੁਣਾ-ਵਸਤਾਂ, ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰੰਗ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ । ਇਹ ਵਿੱਧੀ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਕਾਵਿ-ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਤੇ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਘਰ ਕਰ ਚੁਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਤੋਂ ਉਚੱਤਮ ਕਾਵਿ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਮਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸੋਮਾ ਤੇ ਸ੍ਰੋਤ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ।

ਮੌਲਾਨਾ ਜਲਾਲੁੱਦੀਨ ਰੂਮੀ ਦੀ 'ਮਸਨਵੀ-ਏ-ਮਾਅਨਵੀ' ਨੂੰ ਪਹਿਲਵੀ ਅਰਥਾਤ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਕੁਰਾਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਸੂਫੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ । ਇਸ ਮਸਨਵੀ ਦੇ ਆਰੰਭਕ ਸ਼ਿਅਰ ਨਵ-ਅਫਲਾਤੂਨੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰੀਤ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਸੁਤੰਤਰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਧੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਦੀ ਪਰਮ-ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਵਿਛੜਨ ਕਰਕੇ ਤਿਆਂਦੀ ਹੂਕ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੁਣੀਂਦੀ ਹੈ । ਸੂਫੀ ਆਤਮਾ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਮਹਿਬੂਬ ਦੇ ਬ੍ਰਿਹਾ ਵਿਚ ਸਦਾ ਲਈ ਤੜਫਾਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਬੰਸਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ :

‘ਤੂੰ ਸੁਣ ਬੰਸਰੀ ਕੋਲੋਂ, ਉਹ ਕੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ

ਉਹ ਬਿਰਹਾ ਦੇ ਵੇਗ ਵਿਚ ਰੋਂਦੀ ਹੈ

ਸੁਣ, ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ‘ਜਦ ਤੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਤੋਂ ਵਿਛੜੀ ਹਾਂ’

ਲੋਕ ਮੇਰੀ ਹੂਕ ਸੁਣ ਸੁਣ ਰੋਂਦੇ ਹਨ;

ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੇ ਟੋਟੇ ਕਰ ਬੈਠੀ ਹਾਂ

ਤਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੇ
ਸਮਰਥ ਹੋ ਸਕਾਂ;

ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਦੇ ਵੀ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਕਪੜੇ ਲੀਰ ਲੀਰ ਹੋਏ ਹਨ,
ਉਹ ਕਾਮਨਾ ਤੇ ਵਾਸਨਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਿਆ;
ਐ ਇਸ਼ਕ ! ਤੂੰ ਨਿਆਮਤ ਹੈ;
ਤੂੰ ਸਾਡੀ ਮਸਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰੀਤ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ;
ਤੂੰ ਸਾਡੀ ਖੁਦੀ ਤਕੱਬਰ ਤੇ ਝੂਠੀ ਸ਼ਰਮ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ;
ਤੂੰ ਸਾਡੇ ਲਈ ਅਫਲਾਤੂਨ ਵੀ ਹੈਂ, ਤੇ ਜਾਲੀਨੂਸ ਵੀ;
ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਵਿਛੜ ਗਿਆ,
ਉਹ ਆਤੁਰ ਹੋ ਗਿਆ, ਚਾਹੇ ਉਸ ਪਾਸ
ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਧਨ ਪਦਾਰਥ ਸੀ
ਸਾਡੇ ਖੰਭ ਤੇ ਪਰ ਪਿਆਰ ਦੀ ਕਮੰਦ ਹਨ,
ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਮਥੇ ਦੀ ਲਿਟ ਤੋਂ ਫੜਕੇ
ਮਹਬੂਬ ਦੇ ਦੁਆਰੇ ਤੇ ਧੂਹ ਕੇ, ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਸੂਫੀ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਇਸ਼ਕ ਇਕ ਆਵੱਸ਼ਕ ਅਸੂਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਭਾਵ ਅੰਨ ਹਕੀਕਤ ਲਈ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸਿਕ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਪਰਾ-ਬੰਧਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਸੱਤ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਸੂਫੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਅਰਬੀ ਟੂਕ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । 'ਅਲ-ਇਸ਼ਕ ਅਲ-ਨਾਰ-ਯਹਰੱਕੁ ਮਾਸਿਵਾ ਅਲ੍ਹਾ', ਭਾਵ ਇਸ਼ਕ ਇਕ ਅਜੇਹੀ ਅੱਗ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਅਲ੍ਹਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸੁਵਾਹ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ । ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਨਾਅਤਾ ਵਿਚ ਅੱਲ੍ਹਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਰਸੂਲ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਵੱਸ਼ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਅਸਲ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪਿਆਰ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਸਦਕਾ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਪਿਆਰ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਸਤੀ ਦੀ ਦੈਵੀ ਉੱਚ ਕੀਮਤ ਹੈ । ਇਕ 'ਨਾਅਤ' ਦੀਆਂ ਅਰੰਭਕ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

(ਸਰ ਸਿਲਸਿਲਾ-ਏ-ਅਹਲਿ-ਜਨੂੰ ਮੂਏ-ਮੁਹੱਮਦ ।

ਮਹਿਰਾਬੇ ਇਬਾਦਤ ਖੇਮੇ-ਅਬਰੂਏ ਮੁਹੱਮਦ ।

ਮਸਤ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ-ਅਭਿਆਸ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੱਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ

ਜੁਲਫਾਂ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਵੱਟੇ ਇਬਾਦਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਹਿਰਾਬ ਹਨ। ਕੁਝ ਕਵੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੂਫੀਵਾਦ ਦਾ ਤਾਂ ਅਲਪ ਗਿਆਨ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਜੋ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦਿਆਂ ਬੰਧਨਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਲੋੜਦੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰਿੰਦੀ ਅਰਥਾਤ ਔਬਾਸੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੂਫੀ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਓ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਥਾਪਿਆ। ਰਿੰਦੀ ਨੂੰ ਆਵੱਸ਼ਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸ਼ਰੀਅਤ ਪਰਸਤਾਂ ਨੇ ਅਪਰਵਾਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕੁਫਰੇ ਹਕੀਕੀ ਆਖਣ ਲਗੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਸਿਧਾਂਤ ਸੀ, ਤਾਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਰਿੰਦ ਵੀ ਸ਼ਰੀਅਤ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਲਾਂਭੇ ਜਾਣ ਦਾ ਹੀਆ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ। ਸੋ ਸੂਫੀਵਾਦ ਸ਼ਰੀਅਤ ਪਰਸਤੀ ਤੋਂ ਰਿੰਦੀ ਤਕ ਕਈ ਦਰਜਿਆਂ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਰਖਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਹਰ ਇਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਘੇਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਰਿਹਾ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਰਸਾਹਿਤ ਸੂਫੀ ਮਤ ਦੇ ਲੱਛਣ

ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸੂਫੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਮਹਾਨ ਸੂਫੀ ਆਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ 'ਜੀ ਆਇਆਂ' ਆਖਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਸਿਆ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ, ਇਰਾਕ ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਅਲੀ ਬਿਲ-ਉਸਮਾਨ ਹੁਜਵੀਰੀ (ਦਾਤਾ ਗੰਜ ਬਖਸ਼) 11ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਆ ਕੇ ਵਸੇ। ਆਪਣੇ ਈਰਾਨ ਇਰਾਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਉਹ 'ਕਸ਼ਫੁਲਮਹਜੂਬ' ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਂ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਉਹਨਾਂ 'ਲਾਹੌਰ' ਵਿਖੇ ਹੀ 431 ਹਿ. (1045 ਈ.) ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹ 465 ਹਿ. (1077 ਈ.) ਵਿਚ ਕਾਲ ਵਸ ਹੋ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖਵਾਜਾ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਵੀ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਹੀ ਵਸ ਗਏ ਸਨ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ, ਸ਼ੇਖ ਅਲੀ ਬਿਲ ਉਸਮਾਨ ਹੁਜਵੀਰੀ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਉਪਰ 600 ਹਿ. (1204-05 ਈ.) ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਫੁਲ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਆਏ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 580 ਹਿ. (1185 ਈ.) ਵਿਚ ਖਵਾਜਾ ਮੁਈਨੁੱਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਵੀ ਸ਼ੇਖ ਅਲੀ ਹੁਜਵੀਰੀ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਉਪਰ ਦੁਆ ਕਰਨ ਆਏ ਸਨ।

ਬਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਖੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫੀ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਭਜਨ-ਬੰਦਗੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਇਆ।

ਦਿੱਲੀ ਤਕ, ਸਤਲੁਜ ਤੇ ਜਮਨਾ ਵਿਕਚਾਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੂਫੀ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਅਜੋਧਨ (ਪਾਕਪਟਣ) ਵਿਖੇ ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੇ ਆਰੰਭਕ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸੂਫੀ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ, ਜਿਥੋਂ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਮਤ ਫੈਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਾਸੀ ਲੋਕ ਸੂਫੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਾਕਫ਼ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਮਾਨਵ-ਕਲਿਆਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਨ ਸੇਵਾ ਭਗਤੀ ਰਸ ਨਾਲ ਭਰੇ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਗਾਇਣ ਅਤੇ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਿਸ਼ਟ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਗ੍ਰਾਮੀਨ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਲੋਕ ਸਾਰੇ ਹੀ ਆਤਮਿਕ ਰਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਵਖ-ਵਖ ਸਿਲਸਿਲਿਆਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਤ ਵਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਇਛਾ ਮਨੋਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਅਤੇ ਦੁਖਾਂ ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਵਿਰਤ ਕਰਾਉਣ ਹਿਤ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਦਰ ਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਕਈ ਇਕ ਸੂਫੀ ਉਚ-ਕੋਟੀ ਦੇ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਤੇ ਆਚਾਰੀਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੰਨੇ-ਪ੍ਰਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਇਕ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਸੂਫੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਗੀਤਾਂ, ਪਦਾਂ, ਬੈਤਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਗਾਵਿਆਂ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ-ਸੁਣ ਲੋਕ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਜੇਹੇ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਛਾਪ ਅਵੱਸ਼ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ 'ਗੋਯਾ' ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਸੂਫੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ-ਬੋਲੀ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਅਜੇਹੇ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੋਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਾਹੁਣ ਹੈ। ਲੋਕ-ਪ੍ਰੀਤ ਸੂਫੀ ਮਤ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਇਸ ਦੇ ਗੁਆਂਢੀ ਖੇਤਰ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਰੰਗਿਆ ਗਿਆ। ਮੂਲ ਸੂਫੀ ਸਾਹਿਤ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਪ੍ਰਥਾ, ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਵਲੀ ਇਰਾਕ ਈਰਾਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ

ਰਿਹਾ, ਪਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੇ ਅਮੁਕ ਸਚਾਈ ਤੇ ਅਬਦੀ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਤਕ ਜਨਸਾਧਾਰਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪਹੁੰਚਾਇਆ, ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਹਾਵਰੇ ਤੇ ਰੂਪਕਾਂ, ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਸੂਫੀਆਂ ਤੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਸੂਫੀਵਾਦੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ। ਅਜਿਹੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਮਾਨਯੋਗ ਵਿਰਸਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਰਧਾ, ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਸਮਿਧ ਕੀਤਾ, ਭਾਵੇਂ ਉਪਰਲੇ ਵਰਗ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰਾਮੀਨ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਹੀ ਛੁਟਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ।

ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚਲੇ ਭਗਤਾਂ, ਜੋਗੀਆਂ, ਸਾਧੂਆਂ, ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਸੂਫੀ ਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਅਜੇਹੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਸੋਮੇ ਭਾਰਤੀ ਵੀ ਸਨ ਤੇ ਈਰਾਨੀ ਅਰਬੀ ਵੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਕ ਸਮਾਨ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਏ। ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਲਈ 'ਸਾਧੂਆਂ ਸੰਤਾਂ' ਅਤੇ 'ਪੀਰਾਂ ਫਕੀਰਾਂ' ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਲੋਕਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਭਾਵੇਂ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬੜੇ ਸਖਤ ਸਨ, ਉਥੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਨਰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿਚ ਨਰਮੀ ਤੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰੀਯਾਤਾ ਸੀ। ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਚਾਈਆਂ ਨੂੰ ਮਾਨਵ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਸੂਫੀ ਲੋਕ ਇਕ ਸਮਾਨ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਰਹੇ।

ਆਪਣੇ ਨਿਤਾਪ੍ਰਤੀ ਕਰਮ ਤੇ ਅਭਿਆਸ ਵਿਚ ਜੋਗੀਆਂ ਜਾਂ ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਸਾਂਝੇ ਸਨ। ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ 'ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ' ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ 'ਪਾਸੇ-ਅਨਫਾਸ' ਹੀ ਸੀ। 'ਮਾਯਾ' ਜੋਗ ਦਾ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜੋ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦੀਦ ਤੋਂ 'ਸਤ' ਨੂੰ ਛੁਪਾ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਸੂਫੀਆਂ

ਲਈ ਏਹੀ 'ਹਿਜਾਬ' ਜਾਂ 'ਪਰਦਾ' ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਦੈਵੀ ਮਹਿਬੂਬ ਨੂੰ ਆਸ਼ਿਕ ਤੋਂ ਛੁਪਾਈ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਸੂਫੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੋ ਗਈ। ਈਰਾਨੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਭਾਵੁਕਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਹਿਤ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਵਿਧੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ : ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੂਫੀਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਨਾਲ ਅਜੇਹੇ ਭਾਵ ਹੋਰ ਤੀਬਰਤਾ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਗੇ, ਜੋ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ।

ਸੂਫੀ ਮਤ ਤੇ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਪਰਸਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ। ਇਹ ਵਖ-ਵਖ ਕਿਸਮ ਦੇ ਭਾਗ-ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਤੇ ਅਭਿਆਸ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਸਦਕਾ ਹੋਰ ਵੀ ਡੂੰਘੇਰੇ ਹੋ ਗਏ। ਭਾਰਤ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਤਥਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਮਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਦੇਸੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਰੱਬੀ ਮਹਿਬੂਬ ਲਈ ਦੇਸੀ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਲਗੇ, ਜਿਵੇਂ 'ਸਜਣ', 'ਸਾਜਣ', 'ਪੀਆ', 'ਪ੍ਰੀਤਮ' ਆਦਿ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਹਿਜਰ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਬਿਰਹਾ' ਨੇ ਲੈ ਲਈ। ਹੇਠਲੇ ਤਬਕੇ ਦੇ ਸੂਫੀਆਂ ਲਈ 'ਸਾਈਂ' (ਸੁਆਮੀ) ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਲਗਾ। ਸੂਫੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕਈ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ, ਜਿਵੇਂ 'ਮਹਿਰਮ', 'ਦੀਦਾਰ', 'ਜਾਨੀ' (ਮਹਿਬੂਬ), 'ਲੰਗਰ' ਆਦਿ। ਲੋਕ ਅਜੇਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਜੋੜਾ-ਜੋੜਾ ਵਰਤਣ ਲਗੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਇਕ-ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 'ਪੀਰ-ਫਕੀਰ', 'ਗੁਰੂ-ਪੀਰ', 'ਸਿਧ-ਪੀਰ' ਆਦਿ। 'ਮੁਰੀਦ' ਸ਼ਬਦ, ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ 'ਚੇਲੇ' ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਲਗਾ, ਚਾਹੇ ਉਹ 'ਚੇਲਾ' ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂ ਹਿੰਦੂ। ਗੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਜੇਹੇ ਜੋੜ-ਸ਼ਬਦ ਆਮ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ 'ਰਾਮ-ਰਹੀਮ', 'ਬੇਦ-ਕਿਤੇਬ', 'ਪੁਰਾਣ-ਕੁਰਾਨ', 'ਅਬਦਾਲੀ-ਕਲੰਦਰ-ਕੇਸ਼ਵਾ'। ਇਸ ਨਾਲ ਤਅੱਸਬ, ਅਡਰਾਪਣ ਤੇ ਕਟੜ ਧਰਮੀ ਭਾਵ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਫਿਕੇ ਪੈਣ ਲਗੇ।

ਭਾਰਤੀ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਤੇ ਲੌਕਿਕ ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀਵਾਦੀ

ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਗ੍ਰਸੀ ਯੁਵਤੀ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੇ ਰੂਪ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਸ਼ਕ ਦਾ ਪਦ ਧਾਰਦੀ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਮੁਰੀਦ ਜਾਂ ਸੂਫੀ 'ਸਖੀ ਸਹੇਲੀਆਂ' ਕਹੇ ਜਾਣ ਲਗੇ। ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਸਾਰੀ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰੀਤ-ਰੀਤੀ ਵਾਲੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਈ। ਇਹ ਅੰਸ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ (ਸ਼ਬਦ ਰਾਗ ਆਸਾ, ਸੂਹੀ ਤੇ ਸੂਹੀ ਲਲਿਤ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸ਼ਲੋਕ 1, 23, 32, 34, 54, 63 ਆਦਿ ਵਿਚ) ਇਕ ਮਧ-ਕਾਲੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਫੀ ਆਪਣੀ ਦੈਵੀ-ਪ੍ਰੀਤ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਸੁਣ ਸਹੇਲੀ ਪਿਰਮ ਕੀ ਬਾਤਾ ॥

ਯੂੰ ਮਿਲ ਰਹੀ ਜਿਉਂ ਦੂਧ ਨਬਾਤਾ ॥ (ਅਖਬਾਰੁਲ ਅਖਯਾਰ)

ਇਹ ਸ਼ੈਲੀ ਹਿੰਦੀ, ਪੰਜਾਬੀ, ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਫਾਰਸੀ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਇਹ ਵਿਭਿੰਨ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਅਲੰਕਾਰ ਇਥੋਂ ਦੀ ਮਿਟੀ, ਲੋਕ-ਜੀਵਨ ਤੇ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਲਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਆਪ ਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਲੋਕ-ਕਵਿਤਾ ਬਣ ਗਈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦੋਹਰੀ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਵੀ ਸੋਮਾ ਬਣ ਗਈ ਅਤੇ ਕੌਮੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਰਮਾਇਆ ਵੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਿਸ਼ਟ-ਭੂਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਗ੍ਰਾਮੀਨ ਜੀਵਨ ਹੈ। ਕਿਰਸਾਣੀ, ਦੇਹਾਤੀ ਆਰਥਕ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਥੋਂ ਦੇ ਸੂਫੀ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਕੇ-ਘਰੇਂ ਜਾਣ ਲਗੀ ਯੁਵਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ। ਸ਼ਾਹ, ਪੇਵਕੜੇ, ਸਾਹੁਰੇ, ਸੇਜੋਗ, ਸੇਜ, ਸਾਵਣ, ਮੋਰ, ਪਪੀਹੇ, ਬਿਜਲੀ, ਬਦਲ, ਕਸ਼ੁਭੜਾ, ਰੈਣ, ਪਿਰ-ਗਲ-ਬਾਹੀਂ, ਲੜ, ਦਾਮਨ, ਪੱਲਾ ਆਦਿ ਜੇਹੇ ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਰਮਾਇਆ ਬਣ ਗਏ। ਇਹ ਭਾਵ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ, ਹੁਸੈਨ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਕੌਮੀ ਕਵੀ ਹਨ : ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦੁਲ ਲਤੀਫ ਸਮੁੱਚੇ ਸਿੰਧ ਦਾ ਕੌਮੀ ਕਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਇਥੋਂ ਦੀ ਧਰਤੀ

ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਤੀਕ, ਬਿੰਬ, ਚਿੰਨ੍ਹ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਵਰਤ ਕੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਅਜੇਹਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਧਰਮ ਕਰਮ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਤੇ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਪਾੜ— ਸਭ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਣ ਅਤੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਭੂ-ਪਿਆਰ, ਮਾਨਵ-ਸਾਂਝ ਤੇ ਪਰਸਪਰ ਦਰਦ ਸਨੇਹ ਭਰੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਜਾਣ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਦੇਣ, ਦੇਸ ਵਿਚ ਸਦਭਾਵਨਾ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵ ਦੇ ਯੁਗ ਦੀ ਤਾਪ ਅਤੇ ਸੁਪਨਾ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਭਾਰੀ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ

ਸ਼ਬਦ

ਰਾਗੁ ਆਸਾ :

ਦਿਲਹੁ ਮੁਹਬਤਿ ਜਿਨੁ ਸੋਈ ਸਚਿਆ ॥
ਜਿਨ ਮਨਿ ਹੋਰੁ ਮੁਖਿ ਹੋਰੁ ਸਿ ਕਾਂਢੇ ਕਚਿਆ ॥੧॥
ਰਤੇ ਇਸਕ ਖੁਦਾਇ ਰੰਗ ਦੀਦਾਰੁ ਕੇ ॥
ਵਿਸਰਿਆ ਜਿਨੁ ਨਾਮੁ ਤੇ ਭੁਇ ਭਾਰੁ ਥੀਏ ॥੧॥ ਰਹਾ ਤੇ ॥
ਆਪਿ ਲਏ ਲੜਿ ਲਾਇ ਦਰਿ ਦਰਵੇਸ਼ ਸੇ ॥
ਤਿਨ ਧੰਨੁ ਜਣੇਦੀ ਮਾਉ ਆਏ ਸਫਲੁ ਸੇ ॥੨॥
ਪਰਵਦਗਾਰ ਅਪਾਰ ਅਗਮ ਬੇਅੰਤੁ ਤੂ ॥
ਜਿਨਾ ਪਛਾਤਾ ਸਚੁ ਚੁੰਮਾ ਪੈਰ ਮੂੰ ॥੩॥
ਤੇਰੀ ਪਨਹ ਖੁਦਾਇ ਤੂ ਬਖਸੰਦਗੀ ॥
ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦੈ ਖੈਰੁ ਦੀਜੈ ਬੰਦਗੀ ॥੪॥੧॥

ਸਰਲ ਭਾਵ :

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਸੱਚੀ ਪ੍ਰੀਤ ਹੈ ਉਹੀ ਸੱਚੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹਨ । ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੈ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਹੋਰ, ਉਹ ਕੱਚੇ (ਝੂਠੇ) ਆਸ਼ਕ ਹਨ । ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਹ ਹੀ ਸੱਚੇ ਭਗਤ ਹਨ, ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਵਿਸਰ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਨਿਰਾ ਭਾਰ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਉਹੀ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੜ ਲਾ ਲਿਆ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਨਨੀ (ਮਾਤਾ) ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਗਤ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਸਫਲ ਹੈ ।

ਹੇ ਪਾਲਣਹਾਰ ਤੂੰ ਬੇਅੰਤ ਤੇ ਅਪਹੁੰਚ ਹੈਂ : ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੈ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਨ ਚੁੰਮਦਾ ਹਾਂ । ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ ! ਮੈਨੂੰ ਤੇਰੀ ਹੀ ਓਟ ਹੈ, ਤੂੰ ਬਖਸ਼ਣਹਾਰ ਹੈ, ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੰਦਗੀ ਦੀ ਖੈਰ ਪਾ ।

ਬੋਲੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦੁ ਪਿਆਰੇ ਅਲਹ ਲਗੇ ॥

ਇਹੁ ਤਨੁ ਹੋਸੀ ਖਾਕ ਨਿਮਾਣੀ ਗੋਰ ਘਰੇ ॥੧॥

ਆਜੁ ਮਿਲਾਵਾ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਟਾਕਿਮ ਕੂਜੜੀਆ ਮਨਹੁ ਮਚਿੰਦੜੀਆ

॥੧॥ ਰਹਾਉ ।

ਜੇ ਜਾਣਾ ਮਰਿ ਜਾਈਐ ਘੁਮਿ ਨਾ ਆਈਏ ॥

ਝੂਠੀ ਦੁਨੀਆ ਲਗਿ ਨਾ ਆਪੁ ਵਵਾਈਐ ॥੨॥

ਬੋਲੀਐ ਸਚੁ ਧਰਮੁ ਝੂਠੁ ਨ ਬੋਲੀਐ ॥

ਜੇ ਗੁਰੁ ਦਸੈ ਵਾਟ ਮੁਰੀਦਾ ਜੋਲੀਐ ॥੩॥

ਛੋਲਾਂ ਲੰਘਦੇ ਪਾਰਿ ਗੋਰੀ ਮਨੁ ਧੀਰਿਆ ॥

ਕੰਚਨ ਵੇਨੇ ਪਾਸੇ ਕਲਵਤਿ ਚੀਰਿਆ ॥੪॥

ਸ਼ੇਖ ਹੈਯਾਤੀ ਜਗਿ ਨ ਕੋਈ ਥਿਰ ਰਹਿਆ ॥

ਜਿਸੁ ਆਸਣਿ ਹਮ ਬੈਠੇ ਕੇਤੇ ਬੈਸਿ ਗਇਆ ॥੫॥

ਕਤਕਿ ਕੂਜਾਂ ਚੇਤਿ ਡਉ ਸਾਵਣਿ ਬਿਜੁਲਿਆ ॥
 ਸੀਆਲੇ ਸੋਹੰਦੀਆਂ ਪਿਰ ਗਲਿ ਬਾਹੜੀਆਂ ॥੬॥
 ਚਲੇ ਚਲਣਹਾਰ ਵਿਚਾਰਾ ਲੇਇਅ ਮਨੋ ॥
 ਗੰਢੇਦਿਆਂ ਛਿਅ ਮਾਹ ਤੁੜੰਦਿਆਂ ਹਿਕੁ ਖਿਨੋ ॥੭॥
 ਜਿਮੀ ਪੁਛੈ ਅਸਮਾਨ ਫਰੀਦਾ ਖੇਵਟ ਕਿੰਨਿ ਗਏ ॥
 ਜਾਲਣ ਗੋਰਾਂ ਨਾਲਿ ਉਲਾਮੇ ਜੀਅ ਸਹੇ ॥੮॥੨॥

(ਸ੍ਰੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ : ਪੰਨਾ ੪੮੮)

ਫਰੀਦ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—ਹੇ ਪਿਆਰੇ ! ਤੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਲਿਵ ਲਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਰੀਰ ਤਾਂ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਢੇਰੀ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਕਬਰ ਤੇਰਾ ਘਰ ਬਣੇਗੀ । ਅੱਜ ਅਰਥਾਤ ਇਸ ਮਨੁੱਖੀ ਜਨਮ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਮਨ ਨੂੰ ਮਚਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਉਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲਵਾਂ ।

ਜੇ ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅੰਤ ਨੂੰ ਮਰ ਜਾਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁੜ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਝੂਠੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਆਪ ਨਹੀਂ ਗਵਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ । ਸੱਚ ਹੀ ਬੋਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ; ਝੂਠ ਨਾਲ ਬਿਲਕੁਲ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ । ਜੋ ਮਾਰਗ ਗੁਰੂ ਦਸੇ ਉਸ ਉਤੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਵਾਂਗ ਤੁਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।

ਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਲੰਘਦੇ ਵੇਖਕੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਹਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਲੰਘਣ ਦਾ ਹੀਆ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤ-ਜਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ-ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਲੰਘਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਦੁਰਬਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਵੀ ਹੌਂਸਲਾ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਮਾਇਆ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਮਾਨੋ ਆਰੇ ਨਾਲ ਚੀਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਦੁਖੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਹੇ ਫਰੀਦ ! ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸਦਾ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ । ਜਿਸ ਥਾਂ ਤੇ ਅਸੀਂ ਬੈਠੇ ਹਾਂ, ਇਸ ਥਾਂ ਉਤੇ ਵੀ ਕਈ ਬਹਿ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ ।

ਕੱਤਕ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਕੂਜਾਂ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਚੇਤ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਗਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਵਣ ਵਿਚ ਬੱਦਲ ਗਰਜਦੇ ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ ਚਮਕਦੀ ਹੈ । ਸਿਆਲ ਦੀ ਰੁਤ ਵਿਚ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀਆਂ ਪਿਆਰ ਵਾਲੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਬੜੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਹ ਕੁਛ ਸਦਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ।

ਹੇ ਮਨ ! ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਤੁਰ ਹੀ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਬਣਨ ਵਿਚ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਲਗਦੇ ਹਨ ਉਸਦੇ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਿਆਂ ਇਕ ਪਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ।

ਹੇ ਫਰੀਦ ! ਧਰਤੀ ਅਸਮਾਨ ਤੋਂ ਪੁਛਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਲਾਹ ਕਿਥੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਾਉਂਦੇ ਸਨ । ਅਗੋਂ ਇਹ ਉੱਤਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਤਾ ਨਵੀਂ ਕਿਥੇ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਇਤਨਾ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰੀਰ ਤਾਂ ਕਬਰਾਂ ਵਿਚ ਮਿੱਟੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕੀਤੇ ਪਾਪਾਂ ਅਤੇ ਭੈੜੇ ਕੰਮ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਸਹਾਰਦੀ ਹੈ ।

ਰਾਗੁ ਸੂਹੀ :

ਤਪਿ ਤਪਿ ਲੁਹਿ ਲੁਹਿ ਹਾਥ ਮਰੋਰਉ ॥

ਬਾਵਲਿ ਹੋਈ ਸੋ ਸਹੁ ਲੋਰਉ ॥

ਤੈ ਸਹਿ ਮਨ ਮਹਿ ਕੀਆ ਰੋਸੁ ॥

ਮੁਝੁ ਅਵਗਨ ਸਹ ਨਾਹੀ ਦੋਸੁ ॥੧॥

ਤੇ ਸਾਹਿਬ ਕੀ ਮੈ ਸਾਰ ਨ ਜਾਨੀ ॥

ਜੋਬਨੁ ਖੋਇ ਪਾਛੈ ਪਛੁਤਾਨੀ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥

ਕਾਲੀ ਕੋਇਲ ਤੂ ਕਿਤ ਗੁਨ ਕਾਲੀ ॥

ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕੇ ਹਉ ਬਿਰਹੈ ਜਾਲੀ ॥

ਪਿਰਹਿ ਬਿਹੂਨ ਕਤਹਿ ਸੁਖੁ ਪਾਏ ॥

ਜਾ ਹੋਇ ਕ੍ਰਿਪਾਲੁ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਏ ॥੨॥

ਵਿਧਣ ਖੂਹੀ ਮੁੰਧ ਇਕੇਲੀ ॥ ਨਾ ਕੋ ਸਾਥੀ ਨਾ ਕੋ ਬੇਲੀ ॥

ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਪ੍ਰਭਿ ਸਾਧ ਸੰਗਿ ਮੇਲੀ ॥

ਜਾ ਫਿਰਿ ਦੇਖਾ ਤਾ ਮੇਰਾ ਅਲਹੁ ਬੇਲੀ ॥੩॥

ਵਾਟ ਹਮਾਰੀ ਖਰੀ ਉਡੀਣੀ ॥ ਖੰਨਿਅਹੁ ਤਿਖੀ ਬਹੁਤ ਪਿਈਣੀ ॥

ਉਸੁ ਉਪਰਿ ਹੈ ਮਾਰਗੁ ਮੇਰਾ ॥

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦਾ ਪੰਥੁ ਸਮਾਰਿ ਸਵੇਰਾ ॥੪॥੧॥

(ਸ੍ਰੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ : ਪੰਨਾ ੭੯੪)

ਮੇਰੇ ਮਾਲਿਕ ! ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਪਾਈ । ਆਪਣੀ ਜਵਾਨੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵਿਅਰਥ ਗੁਆ ਕੇ ਹੁਣ ਝੁਰ ਰਹੀ ਹਾਂ । ਤੇਰੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਤੜਫ ਤੜਫ ਕੇ ਮੈਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹਾਂ ਤੇ ਪਛਤਾਵਾਂ ਕਰ ਰਹੀ ਹਾਂ, ਅਤੇ ਝੱਲੀ ਹੋ ਕੇ ਹੁਣ ਉਸ ਪਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾਂ ਨੂੰ ਢੂੰਡਦੀ ਫਿਰਦੀ ਹਾਂ ।

ਹੇ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਭੂ ! ਮੇਰੀ ਇਸ ਦਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਤੇਰਾ ਕੋਈ ਕਸੂਰ ਨਹੀਂ, ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਔਗੁਣ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਰਾਜ਼ ਹੈ ।

ਹੇ ਕਾਲੀ ਕੋਇਲ ! ਤੂੰ ਵੀ ਕਿਹੜੇ ਗੁਣਾਂ ਜਾਂ ਔਗੁਣਾਂ ਕਾਰਣ ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ ਕਾਲੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈਂ । ਅਗੋਂ ਕੋਇਲ ਇਹ ਉਤਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਨੇ ਸਾੜ ਦਿਤਾ ਹੈ । ਮਾਲਿਕ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਕੇ ਕਿਵੇਂ ਕੋਈ ਸੁਖ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਹੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਲੜ ਲਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ।

ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਭਿਆਨਕ ਖੂਹੀ ਵਿਚ ਮੈਂ ਜਵਾਨ ਇਸਤ੍ਰੀ ਇਕੱਲੀ ਹੀ ਡਿਗੀ ਪਈ ਹਾਂ ਮੇਰਾ ਨਾ ਕੋਈ ਮਿੱਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਹਮਦਰਦ । ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਸਤਿਸੰਗ ਵਿਚ ਮਿਲਾਇਆ ਹੈ । ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਮਿੱਤਰ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਹੈ ।

ਸਾਡਾ ਇਹ ਜੀਵਨ-ਮਾਰਗ ਬੜਾ ਦੁਖਦਾਈ ਹੈ, ਇਹ ਖੰਡੇ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਧਾਰ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਤਿੱਖਾ ਹੈ । ਇਸ ਉਤੋਂ ਹੀ ਮੈਂ ਲੰਘਣਾ ਹੈ । ਇਸ ਵਾਸਤੇ, ਹੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ! ਸੁਵਖਤੇ ਹੀ, ਅਰਥਾਤ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਰਸਤੇ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ।

ਸਲੋਕ

ਫਰੀਦਾ ਦਰ ਦਰਵੇਸੀ ਗਾਖੜੀ ਚਲਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਭਤਿ ॥
ਬੀਨ ਉਠਾਈ ਪੋਟਲੀ ਕਿਥੇ ਵੰਞਾ ਘਤਿ ॥੨॥

ਹੇ ਫਰੀਦ ! ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦਰ ਦੀ ਫਕੀਰੀ ਬੜੀ ਔਖੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਸੰਸਾਰੀ ਰੀਤ ਅਨੁਸਾਰ ਦੁਨੀਆਂਦਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਤੁਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ । ਮੈਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮੋਹ ਤੇ ਲਾਲਸਾ ਦੀ ਪੋਟਲੀ ਬੰਨ੍ਹ ਉਂ ਸਿਰ ਉਤੇ ਚੁਕੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਟ ਕੇ ਕਿਥੇ ਜਾਵਾਂ ?

ਕਿਝੁ ਨ ਬੁਝੇ ਕਿਝੁ ਨ ਸੁਝੇ ਦੁਨੀਆਂ ਗੁਝੀ ਭਾਹਿ ॥
ਸਾਈ ਮੇਰੇ ਚੰਗਾ ਕੀਤਾ ਨਾਹੀਂ ਤੇ ਹੰਭੀ ਦਝਾਂ ਆਹਿ ॥੩॥

ਦੁਨੀਆਂ ਇਕ ਲੁਕਵੀਂ ਅੱਗ ਵਾਂਗ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਮੋਹ ਅੰਦਰ ਹੀ ਅੰਦਰ ਮਨ ਵਿਚ ਅਗ ਵਾਂਗ ਧੁਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਇਸ ਮੋਹ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰ ਵਿਚ ਪਏ ਹੋਏ ਜੀਵ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਮਾਰਗ ਦੀ ਕੋਈ ਸੁਧ-ਬੁਧ ਨਹੀਂ । ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਮਿਹਰ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਮਾਇਆ-ਮੋਹ ਦੀ ਅਗਨੀ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲਿਆ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਸੜ ਜਾਂਦਾ ।

ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਜਾਣਾਂ ਤਿਲ ਥੋੜੜੇ ਸਮਲਿ ਬੁਕੁ ਭਰੀ ॥
ਜੇ ਜਾਣਾ ਸਹੁ ਨੰਢੜਾ ਤਾਂ ਥੋੜਾ ਮਾਣੁ ਕਰੀ ॥੪॥

ਹੇ ਫਰੀਦ ! ਜੇ ਮੈਂ ਇਹ ਜਾਣਦਾ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਥੋੜੇ ਤਿਲ (ਸਵਾਸ) ਹਨ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਥੋੜੇ ਸੋਚ ਸਮਝ ਕੇ ਖਰਚ ਕਰਦਾ, ਅਰਥਾਤ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵਿਅਰਥ ਬਤੀਤ ਨਾ ਕਰਦਾ । ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਵੇ ਕਿ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਭੂ ਬਾਲ ਸੁਭਾ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਭੋਲੇ ਤੇ ਲਾਲਸਾ ਰਹਿਤ ਸੁਭਾ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਜੋਬਨ ਦਾ ਝੂਠਾ ਘੁਮੰਡ ਨਾ ਕਰਦੀ ।

ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਤੂ ਅਕਲਿ ਲਤੀਫੁ ਕਾਲੇ ਲਿਖੁ ਨਾ ਲੇਖ ॥
ਆਪਨੜੇ ਗਿਰੀਵਾਨ ਮਹਿ ਸਿਰੁ ਨੀਵਾਂ ਕਰਿ ਦੇਖੁ ॥੫॥

ਹੇ ਫਰੀਦਾ ! ਜੇ ਤੂੰ ਸੂਖਮ ਬੁਧੀ ਵਾਲਾ ਹੈਂ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਗੁਣਾਂ ਤੇ ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਜਾਂ ਪੜਚੋਲ ਨਾ ਕਰ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਝਾਤੀ ਮਾਰ ਕੇ ਵੇਖ ਕਿ ਤੂੰ ਆਪ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

ਫਰੀਦਾ ਜੋ ਤੈ ਮਾਰਨਿ ਮੁਕੀਆਂ ਤਿਨਾ ਨ ਮਾਰੇ ਘੁੰਮਿ ॥
ਆਪਨੜੇ ਘਰਿ ਜਾਈਐ ਪੈਰ ਤਿਨਾ ਦੇ ਚੁੰਮਿ ॥੭॥

ਹੇ ਫਰੀਦ ! ਜਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖ ਤੈਨੂੰ ਮਾਰਨ, ਅਰਥਾਤ ਦੁਖ ਦੇਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਰਤ ਕੇ ਤੂੰ ਬਦਲਾ ਨਾ ਲੈ । ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਚੁੰਮ ਕੇ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।

ਫਰੀਦਾ ਜਾਂ ਤਉ ਖਟਣ ਵੇਲ ਤਾਂ ਤੂੰ ਰਤਾ ਦੁਨੀ ਸਿਉ ॥
ਮਰਗ ਸਵਾਈ ਨੀਹਿ ਜਾਂ ਭਰਿਆ ਤਾਂ ਲਦਿਆ ॥੮॥

ਹੇ ਫਰੀਦ ! ਜਦੋਂ ਤੇਰੇ ਪਾਸ ਭਜਨ ਬੰਦਗੀ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਜੀ ਉਦੋਂ ਤੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਵਾਦਾਂ ਵਿਚ ਮਸਤ ਰਿਹਾ । ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਮੌਤ ਦੀ ਨੀਂਹ ਪੱਕੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਸੁਆਦ ਪੂਰੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਉਦੋਂ ਜੀਵ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਲਦ ਟੁਰਿਆ ।

ਦੇਖ ਫਰੀਦਾ ਜਿ ਥੀਆ ਸ਼ਕਰੁ ਹੋਈ ਵਿਸੁ ॥
ਸਾਈ ਬਾਝਹੁ ਆਪਣੇ ਵੇਦਣ ਕਹੀਐ ਕਿਸੁ ॥੧੦॥

ਹੇ ਫਰੀਦ ਵੇਖ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਿਠੇ ਪਦਾਰਥ ਹੁਣ ਜ਼ਹਿਰ ਵਾਂਗ ਕੌੜੇ ਲਗਦੇ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਬੁਢੇਪੇ ਵਿਚ ਹੁਣ ਰਸਾਂ ਕਸਾ ਤੇ ਭੋਗਾਂ ਵਿਚ ਰਸ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਪਰ ਇਸ ਦੁਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸ ਨੂੰ ਆਖਾਂ ?

ਫਰੀਦਾ ਅਖੀ ਦੇਖਿ ਪਤੀਣੀਆਂ ਸੁਣ ਸੁਣਿ ਰੀਣੇ ਕੰਨ ॥
ਸਾਖ ਪਕੰਦੀ ਆਈਆਂ ਹੋਰ ਕਰੇਂਦੀ ਵੰਨ ॥੧੧॥

ਹੇ ਫਰੀਦ ! ਅੱਖਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਰੰਗ ਤਮਾਸ਼ੇ ਵੇਖ ਵੇਖ ਕੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕੰਨ ਸੁਣ ਸੁਣ ਕੇ ਬੋਲੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ । ਸਰੀਰ ਰੂਪ ਟਹਿਣੀ

ਪੱਕ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਰੰਗ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਬ੍ਰਿਧ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਫਰੀਦਾ ਕਾਲੀ ਜਿਨੀ ਨ ਰਾਵਿਆ ਧਉਲੀ ਰਾਵੈ ਕੋਇ ॥

ਕਰਿ ਸਾਂਈ ਸਿਉ ਪਿਰਹੜੀ ਰੰਗੁ ਨਵੇਲਾ ਹੋਇ ॥੧੨॥

ਹੇ ਫਰੀਦ ! ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਲੇ ਕੇਸਾਂ (ਜਵਾਨੀ) ਵਿਚ ਭਜਨ ਬੰਦਗੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਹੀ ਧਉਲੇ ਆਇਆਂ (ਬੁਢੇਪੇ ਵਿਚ) ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰੇਗਾ । ਹੇ ਮਨੁੱਖ ! ਤੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਹੁਣ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰ ਤਾਂ ਜੋ ਤੈਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਪੱਕਾ ਰੰਗ ਚੜ੍ਹ ਜਾਵੇ ।

ਅਗਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਉਕਤ ਸ਼ਲੋਕ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਫਰੀਦਾ ਕਾਲੀ ਧਉਲੀ ਸਾਹਿਬ ਸਦਾ ਹੈ ਜੇ ਕੋ ਚਿਤਿ ਕਰੇ ।

ਆਪਣਾ ਲਾਇਆ ਪਿਰਮੁ ਨ ਲਗਦੀ ਜੇ ਲੋਚੇ ਸਭੁ ਕੋਇ ॥

ਏਹੁ ਪਿਰਮੁ ਪਿਆਲਾ ਖਸਮ ਕਾ ਜੈ ਭਾਵੈ ਤੇ ਦੇਇ ॥੧੩॥

ਹੇ ਫਰੀਦ ! ਜਵਾਨੀ ਕੀ ਤੇ ਬੁਢੇਪਾ ਕੀ, ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦਾ ਜੀਅ ਕਰੇ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਦਾਤ ਮੰਗ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਇਹ ਪ੍ਰੇਮ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ, ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪ ਹੀ ਮਿਹਰ ਤੇ ਆਵੇ ਤਾਂ ਹੀ ਲਗਦਾ ਹੈ ।

ਫਰੀਦਾ ਖਾਕ ਨ ਨਿੰਦੀਐ ਖਾਕੁ ਜੇਡੁ ਨ ਕੋਇ ॥

ਜੀਵਦਿਆ ਪੈਰਾ ਤਲੇ ਮੁਇਆ ਉਪਰਿ ਹੋਇ ॥੧੪॥

ਹੇ ਫਰੀਦ ! ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿੰਦਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ, ਸੇਸਾਰ ਵਿਚ ਮਿੱਟੀ ਵਰਗੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ । ਜੀਉਂਦਿਆਂ ਤਾਂ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਥਲੇ ਲਿਤਾੜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਦੇ ਉਤੇ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਫਰੀਦਾ ਜਾ ਲਬੁ ਤਾਂ ਨੇਹੁ ਕਿਆ ਲਬੁ ਤ ਕੂੜਾ ਨੇਹੁ ॥

ਕਿਚਰੁ ਝਟਿ ਲਘਾਈਐ ਛਪਰਿ ਤੁਟੇ ਮੇਹੁ ॥੧੫॥

ਹੇ ਫਰੀਦਾ ! ਜੇ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਲਾਲਸਾ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਭੂ

ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸੱਚੀ ਪ੍ਰੀਤ ਨਹੀਂ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ,
ਅਰਥਾਤ ਜਦ ਤਕ ਸਵਾਰਥ ਹੈ ਉਦੋਂ ਤਕ ਪਿਆਰ ਝੂਠਾ ਹੈ । ਇਹ ਪ੍ਰੇਮ
ਤਾਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਥੋੜ-ਚਿਰਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮੀਂਹ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ
ਛੱਪਰ ਹੇਠ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਲੰਘਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ।

ਫਰੀਦਾ ਜੰਗਲੁ ਜੰਗਲੁ ਕਿਹਾ ਭਵਹਿ ਵਣਿ ਕੰਡਾ ਮੋੜੇਹਿ ॥

ਵਸੀ ਰਬੁ ਹਿਆਲੀਐ ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਢੂਢੇਹਿ ॥੧੯॥

ਹੇ ਫਰੀਦ ! ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦੇ ਫਿਰਨ
ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਐਵੇਂ ਜੰਗਲ ਦੇ ਕੰਡੇ ਲਿਤਾੜਦੇ ਫਿਰਨਾ
ਹੈ । ਪ੍ਰਭੂ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਹੈ, ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਢੂੰਡਣ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ
ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ?

ਫਰੀਦਾ ਇਨੀ ਨਿਕੀ ਜੰਘੀਐ ਥਲ ਡੂੰਗਰ ਭਵਿਓਮਿ ॥

ਅਜੁ ਫਰੀਦੈ ਕੂਜੜਾ ਸੈ ਕੋਹਾਂ ਥੀਓਮਿ ॥੨੦॥

ਹੇ ਫਰੀਦ ! ਜਵਾਨੀ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਰਬਲ ਲੱਤਾਂ ਨਾਲ ਥਲ ਤੇ
ਪਰਬਤ ਗਾਹੁੰਦਾ ਫਿਰਿਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਤਕਲੀਫ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ । ਪਰ
ਹੁਣ ਬੁਢੇਪੇ ਵਿਚ ਨੇੜੇ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਲੋਟਾ ਚੁਕਣਾ ਵੀ ਕਠਿਨ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ
ਇੰਝ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਸੈਂਕੜੇ ਕੋਹ ਦੂਰ ਪਿਆ ਹੋਵੇ ।

ਫਰੀਦਾ ਲੋੜੇ ਦਾਖ ਬਿਜਉਰੀਆਂ ਕਿਕਰਿ ਬੀਜੈ ਜਟ ॥

ਹੰਢੇ ਉਨ ਕਤਾਇਦਾ ਪੈਧਾ ਲੋੜੇ ਪਟੁ ॥੨॥

ਹੇ ਫਰੀਦ ! ਵੇਖੋ ਇਹ ਕਿਤਨੀ ਅਜੀਬ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਜੱਟ ਬਿਜੌਰ ਦੇ
ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਵਧੀਆ ਅੰਗੂਰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਕਿਕਰ ਬੀਜ ਰਿਹਾ ਹੈ ।
ਇਹ ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਈ ਕਿ ਕੋਈ ਪਹਿਨਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ ਰੇਸ਼ਮ
ਪਰ ਕਤਾਉਂਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੋਵੇ ਉੱਨ ।

ਫਰੀਦਾ ਗਲੀਏ ਚਿਕੜੁ ਦੂਰਿ ਘਰੁ ਨਾਲਿ ਪਿਆਰੇ ਨੇਹੁ ॥

ਚਲਾ ਤ ਭਿਜੇ ਕੰਬਲੀ ਰਹਾਂ ਤ ਤੁਟੇ ਨੇਹੁ ॥੨੪॥

ਹੇ ਫਰੀਦ ! ਮੀਂਹ ਦੇ ਕਾਰਣ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਚਿੱਕੜ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਘਰ ਬੜਾ ਦੂਰ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨਾਲ ਬੜਾ ਪਿਆਰ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਅਜੀਬ ਹਾਲਤ ਹੈ। ਜੇ ਮੈਂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾਵਾਂ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਕੰਬਲੀ ਭਿਜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਜੇ ਮੀਂਹ ਤੇ ਚਿਕੜ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਨਾ ਜਾਵਾਂ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰੇਮ ਟੁਟਦਾ ਹੈ।

ਭਿਜਉ ਸਿਜਉ ਕੰਬਲੀ ਅਲਹ ਵਰਸਉ ਮੇਹੁ ॥

ਜਾਇ ਮਿਲਾ ਤਿਨਾ ਸਜਣਾ ਤੁਟਉ ਨਾਹੀ ਨੇਹੁ ॥੨੫॥

ਬੇਸ਼ਕ ਮੇਰੀ ਕੰਬਲੀ ਮੀਂਹ ਵਿਚ ਭਿੱਜੇ ਤੇ ਸਿੱਜੇ, ਅਤੇ ਰੱਖ ਵਲੋਂ ! ਮੀਂਹ ਜ਼ਰੂਰ ਵਸੇ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਜਣਾ (ਪ੍ਰਭੂ) ਨੂੰ ਅਵੱਸ਼ ਮਿਲਾਂਗਾ ਤਾਂ ਜੋ ਮੇਰਾ ਪਿਆਰ ਟੁੱਟ ਨਾ ਜਾਵੇ।

ਫਰੀਦਾ ਮੈਂ ਭੋਲਾਵਾ ਪਗ ਦਾ ਮਤੁ ਮੈਲੀ ਹੋਇ ਜਾਇ ॥

ਗਹਿਲਾ ਰੂਹੁ ਨਾ ਜਾਣਈ ਸਿਰੁ ਭੀ ਮਿਟੀ ਖਾਇ ॥੨੬॥

ਹੇ ਫਰੀਦ ! ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮਤੇਂ ਮੇਰੀ ਪੱਗ ਮਿੱਟੀ ਲਗ ਜਾਣ ਨਾਲ ਮੈਲੀ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਭੋਲੇ ਮਨ ਨੂੰ ਇਹ ਹੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮਿੱਟੀ ਨੇ ਤਾਂ ਸਿਰ ਨੂੰ ਵੀ ਖਾ ਜਾਣਾ ਹੈ।

ਫਰੀਦਾ ਸਕਰ ਖੰਡੁ ਨਿਵਾਤ ਗੁੜੁ ਮਾਖਿਉ ਮਾਝਾ ਦੁਧੁ ॥

ਸਭੇ ਵਸਤੂ ਮਿਠੀਆਂ ਰਬ ਨ ਪੁਜਨਿ ਤੁਧੁ ॥੨੭॥

ਹੇ ਫਰੀਦ ! ਸ਼ਕਰ, ਖੰਡ, ਮਿਸਰੀ, ਗੁੜ, ਸ਼ਹਿਦ ਅਤੇ ਮਾਝਾ ਦੁਧ, ਇਹ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਮਿੱਠੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ ! ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪੁਜ ਸਕਦੀ, ਅਰਥਾਤ ਨਾਮ-ਰਸ ਸਭ ਤੋਂ ਮਿੱਠਾ ਹੈ।

ਰੁਖੀ ਸੁਖੀ ਖਾਇ ਕੇ ਠੰਢਾ ਪਾਣੀ ਪੀਉ ॥

ਫਰੀਦਾ ਦੇਖਿ ਪਰਾਈ ਚੋਪੜੀ ਨ ਤਰਸਾਏ ਜੀਉ ॥੨੮॥

ਹੇ ਫਰੀਦ ! ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਕਮਾਈ ਹੋਈ ਰੁਖੀ ਤੇ ਸੁਕੀ ਰੋਟੀ ਹੀ ਖਾ ਕੇ ਠੰਢਾ ਪਾਣੀ ਪੀ ਲੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਚੋਪੜੀ ਹੋਈ ਸਾਵਾਦਲੀ ਰੋਟੀ ਵੇਖ ਕੇ ਈਰਖਾ ਨਾ ਕਰ।

ਅਜੁ ਨ ਸੁਤੀ ਕੰਤ ਸਿਉ ਅੰਗੁ ਮੁੜੇ ਮੁੜਿ ਜਾਇ ॥

ਜਾਇ ਪੁਛਹੁ ਡੋਹਾਗਣੀ ਤੁਮ ਕਿਉਂ ਰੈਣਿ ਵਿਹਾਇ ॥੩੦॥

ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਅਜ ਰਾਤ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਾਥ ਤੋਂ ਵਿਛੜੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇੰਝ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਵਿਛੋੜੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗ ਟੁਟ ਰਹੇ ਹੋਣ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਤੀ-ਵਿਹੂਣੀਆਂ ਛੁੱਟੜ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ, ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਨਾ ਯਾਦ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾ ਕੇ ਪੁਛੋ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਤ ਕਿਵੇਂ ਬਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ?

ਸਾਹੁਰੇ ਢੋਈ ਨ ਲਹੈ ਪੇਈਐ ਨਾਹੀ ਥਾਉ ॥

ਪਿਰੁ ਵਾਤੜੀ ਨਾ ਪੁਛਈ ਧਨ ਸੋਹਾਗਣਿ ਨਾਉ ॥੩੧॥

ਇਸ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਨਾ ਤਾਂ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਕੋਈ ਪੁਛ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਪੇਕੇ ਘਰ ਕੋਈ ਥਾਂ ਹੈ । ਜੇ ਪਤੀ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਖਬਰ ਨਹੀਂ ਪੁਛਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਬੇਸ਼ਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਹਾਗਣ ਪਈ ਸਮਝੇ ਪਰ ਉਹ ਸੁਹਾਗ ਨਹੀਂ ਮਾਣ ਸਕਦੀ ।

ਅਗਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਉਕਤ ਸ਼ਲੋਕ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਸਾਹੁਰੈ ਪੇਈਐ ਕੰਤ ਕੀ ਕੰਤੁ ਅਗੰਮੁ ਅਥਾਹ ॥

ਨਾਨਕ ਸੋ ਸੋਹਾਗਣੀ ਜੁ ਭਾਵੇਂ ਬੇਪਰਵਾਹ ॥੩੨॥

ਇਹ ਜੀਵ ਇਸਤ੍ਰੀ ਲੋਕ ਤੇ ਪਰਲੋਕ ਦੋਹੀਂ ਥਾਈਂ ਉਸ ਪਤੀ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਹੈ । ਉਹ ਪਤੀ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਪਕੜ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਥਾਹ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਹੀ ਜੀਵ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਸੁਹਾਗਣ ਹਨ ਜੋ ਉਸ ਬੇਪਰਵਾਹ ਪਤੀ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੂੰ ਪਿਆਰੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਜੋਬਨ ਜਾਂਦੇ ਨਾ ਡਰਾਂ ਜੇ ਸਹੁ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨ ਜਾਇ ॥

ਫਰੀਦਾ ਕਿਤੀ ਜੋਬਨ ਪ੍ਰੀਤਿ ਬਿਨੁ ਸੁਕਿ ਗਏ ਕੁਮਲਾਇ ॥੩੪॥

ਹੇ ਫਰੀਦ ! ਜੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰੀਤ ਨਾ ਟੁਟੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਬੀਤਣ ਦਾ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ । ਮੈਂ ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਤਨੀਆਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੀਤ ਤੋਂ ਸੱਖਣੀਆਂ ਜਵਾਨੀਆਂ ਕੁਮਲਾ ਕੇ ਸੁਕ ਗਈਆਂ ਹਨ ।

ਫਰੀਦਾ ਚਿੰਤ ਖਟੋਲਾ ਵਾਣੁ ਦੁਖੁ ਬਿਰਹੁ ਵਿਛਾਵਣ ਲੇਵੁ ॥

ਏਹੁ ਹਮਾਰਾ ਜੀਵਣਾ ਤੂੰ ਸਾਹਿਬ ਸਚੇ ਵੇਖੁ ॥੩੫॥

ਹੇ ਫਰੀਦ ! ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਵਿਛੜ ਕੇ ਕਿਤਨੀ ਦੁਖਦਾਈ ਹਾਲਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ । ਚਿੰਤਾ ਮੇਰੀ ਮੰਜੀ ਹੈ ਜੋ ਦੁਖਾਂ ਰੂਪੀ ਵਾਣ ਨਾਲ ਉਣੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਦੁਖ ਮੇਰੇ ਤੁਲਾਈ ਤੇ ਲੇਫ ਹਨ । ਹੇ ਮੇਰੇ ਸਚੇ ਮਾਲਿਕ ! ਤੂੰ ਵੇਖ ਕਿ ਤੇਰੇ ਵਿਛੋੜੇ ਕਾਰਣ ਕਿਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ।

ਬਿਰਹਾ ਬਿਰਹਾ ਆਖੀਐ ਬਿਰਹਾ ਤੂ ਸੁਲਤਾਨੁ ॥

ਫਰੀਦਾ ਜਿਤੁ ਤਨਿ ਬਿਰਹੁ ਨ ਉਪਜੈ ਸੋ ਤਨੁ ਜਾਣੁ ਮਸਾਨੁ ॥੩੬॥

ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਪੀੜ ਨੂੰ ਹਰ ਕੋਈ ਬੁਰਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਪਰ ਹੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਤੜਪ ਤੂੰ ! ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਹੈਂ । ਕਿਉਂਕਿ ਹੇ ਫਰੀਦ ! ਜਿਸ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਵਿਛੜਨ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਉਸ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸਮਸ਼ਾਨ ਭੂਮੀ ਵਾਂਗ ਸੁੰਵਾ ਜਾਣੋ, ਅਰਥਾਤ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਪੀੜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਮੁਰਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ ।

ਫਰੀਦਾ ਏ ਵਿਸੁ ਗੰਧਲਾਂ ਧਰੀਆਂ ਖੰਡੁ ਲਿਵਾੜਿ ॥

ਇਕਿ ਰਾਹੇਦੇ ਰਹਿ ਗਏ ਇਕਿ ਰਾਧੀ ਗਏ ਉਜਾੜਿ ॥੩੭॥

ਹੇ ਫਰੀਦ ! ਇਹ ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥ ਜਾਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਜ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਗੰਦਲਾਂ ਨੂੰ ਬੀਜਦੇ ਹਨ ਜੋ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਗਲੇਫ ਕੇ ਰਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ । ਕਈ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੰਦਲਾਂ ਨੂੰ ਬੀਜਦੇ ਬੀਜਦੇ ਤੁਰ ਗਏ ਅਤੇ ਬੀਜੀ ਹੋਈ ਛੱਡ ਕੇ ਉਜਾੜ ਗਏ ।

ਬੁਢਾ ਹੋਆ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦੁ ਕੰਬਣਿ ਲਗੀ ਦੇਹ ॥

ਜੇ ਸਉ ਵਰ੍ਹਿਆ ਜੀਵਣਾ ਭੀ ਤਨੁ ਹੋਸੀ ਖੇਹ ॥੪੧॥

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਹੁਣ ਬ੍ਰਿਧ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਕੰਬਣ ਲਗ ਪਿਆ ਹੈ । ਜੇ ਉਮਰ ਸੌ ਸਾਲ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰ ਮਿੱਟੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ।

ਫਰੀਦਾ ਬਾਰਿ ਪਰਾਇਐ ਬੈਸਣਾ ਸਾਈ ਮੁਝੇ ਨਾ ਦੇਹਿ ॥

ਜੇ ਤੂ ਏਵੇਂ ਰਖਸੀ ਜੀਉ ਸਰੀਰਹੁ ਲੇਹਿ ॥੪੨॥

ਫਰੀਦ ਜੀ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਹੇ ਹੱਥਾ ! ਮੈਨੂੰ ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਖਾਤਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅਗੇ ਮੁਥਾਜ ਬਣਾ ਕੇ ਨਾ ਬੈਠਾਈਂ। ਜੇ ਤੂੰ ਇਵੇਂ ਹੀ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬੇਸ਼ਕ ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚੋਂ ਮੇਰੀ ਜਿੰਦ ਕੱਢ ਲੈ।

ਫਰੀਦਾ ਇਕਨਾ ਆਟਾ ਅਗਲਾ ਇਕਨਾ ਨਹੀਂ ਲੋਣੁ ॥

ਅਗੇ ਗਏ ਸਿੰਵਾਪਿਸਨਿ ਚੋਟਾਂ ਖਾਸੀ ਕਉਣ ॥੪੩॥

ਹੇ ਫਰੀਦ ! ਕਈਆਂ ਕੋਲ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਪਦਾਰਥ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਕੋਲ ਲੂਣ ਤਕ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਪ੍ਰਲੋਕ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਅਮਲਾਂ ਉਤੇ ਨਿਬੇੜਾ ਹੋਵੇਗਾ ਉਦੋਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲਗੇਗਾ ਕਿ ਉਥੇ ਕਿਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਫਰੀਦਾ ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆਂ ਉਸਾਰਦੇ ਭੀ ਗਏ ॥

ਕੂੜਾ ਸਉਦਾ ਕਰਿ ਗਏ ਗੋਰੀ ਆਇ ਪਏ ॥੪੪॥

ਫਰੀਦ ! ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਮਹਿਲ ਮਾੜੀਆਂ ਉਸਾਰਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਥੇ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਹ ਇਥੇ ਝੂਠ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਜਿਹੜਾ ਨਾਲ ਨਾ ਨਿਭਿਆ, ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਾਰੇ ਕਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਪਏ।

ਫਰੀਦਾ ਦੁਹੁ ਦੀਵੀ ਬਲੰਦਿਆ ਮਲਕੁ ਬਹਿਠਾ ਆਇ ॥

ਗੜ ਲੀਤਾ ਘਟੁ ਲੁਟਿਆ ਦੀਵੜੇ ਗਇਆ ਬੁਝਾਇ ॥੪੫॥

ਹੇ ਫਰੀਦ ! ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇੜ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਮੌਤ ਦਾ ਫਰਿਸ਼ਤਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਕੋਲ ਆ ਬੈਠਾ। ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਰੂਪ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ, ਜਿੰਦ ਨੂੰ ਲੁਟ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇੜ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੀਵੇ ਬੁਝਾ ਗਿਆ।

ਫਰੀਦਾ ਰਤੀ ਰਤੁ ਨ ਨਿਕਲੈ ਜੇ ਤਨੁ ਚੀਰੈ ਕੋਇ ॥

ਜੋ ਤਨ ਰਤੇ ਰਬ ਸਿਉ ਤਿਨ ਤਿਨਿ ਰਤੁ ਨ ਹੋਇ ॥੪੬॥

ਹੇ ਫਰੀਦ ! ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ,

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਰੂਪੀ ਲਹੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ । ਬੇਸ਼ਕ ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਚੀਰ ਕੇ ਵੇਖ ਲਏ, ਉਸ ਵਿਚ ਲੋਭ ਦੀ ਰੱਤ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ।

ਅਗਲਿਆਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਉਕਤ ਸ਼ਲੋਕ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਇਹ ਤਨੁ ਸਭੋ ਰਤ ਹੈ ਰਤੁ ਬਿਨੁ ਤੰਨੁ ਨ ਹੋਇ ॥
ਜੋ ਸਹ ਰਤੇ ਆਪਣੇ ਤਿਤੁ ਤਨਿ ਲੋਭੁ ਰਤੁ ਨ ਹੋਇ ॥
ਭੈ ਪਇਐ ਤਨੁ ਖੀਣੁ ਹੋਇ ਲੋਭੁ ਰਤੁ ਵਿਚਹੁ ਜਾਇ ॥
ਜਿਉ ਬਸੰਤਰਿ ਧਾਤੁ ਸੁਧੁ ਹੋਇ
ਤਿਉ ਹਰਿ ਕਾ ਭਉ ਦੁਰਮਤਿ ਮੈਲੁ ਗਵਾਇ ॥
ਨਾਨਕ ਤੇ ਜਨ ਸੋਹਣੇ ਜਿ ਰਤੇ ਹਰਿ ਰੰਗੁ ਲਾਇ ॥੫੨॥

ਇਹ ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਲਹੂ ਹੈ ਅਤੇ ਲਹੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਰੀਰ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ । ਪਰ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਹੋਏ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਲੋਭ-ਰੂਪ ਰੱਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ।

ਜੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਡਰ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਇਤਨਾ ਦੁਰਬਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਲੋਭ-ਰੱਤ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਧਾਤ (ਸੋਨਾ ਆਦਿ) ਸਾਫ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਡਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਭੈੜੀ ਮੱਤਰੂਪ ਮੈਲ ਨੂੰ ਕੱਟ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ।

ਹੇ ਨਾਨਕ ! ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਸੋਹਣੇ ਹਨ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਹੋਏ ਹਨ :

ਫਰੀਦਾ ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆ ਏਤੁ ਨਾ ਲਾਏ ਚਿਤੁ ॥
ਮਿਟੀ ਪਈ ਅਤੋਲਵੀ ਕੋਈ ਨ ਹੋਸੀ ਮਿਤੁ ॥੫੬॥

ਹੇ ਫਰੀਦ ! ਤੂੰ ਘਰ ਤੇ ਮਹਿਲ ਮਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਦਿਲ ਨਾ ਜੋੜ । ਅੰਤ ਵਿਚ ਤੇਰੀ ਕਬਰ ਉਤੇ ਅਣ-ਮਿਣੀ ਮਿੱਟੀ ਪਵੇਗੀ, ਅਰਥਾਤ ਜਦੋਂ ਤੂੰ ਮਰ ਜਾਵੇਂਗਾ ਉਦੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਤੇਰਾ ਮਿੱਤਰ ਨਹੀਂ ਬਣਨਾ :

ਫਰੀਦਾ ਜਿਨੀ ਕੰਮੀ ਨਾਹਿ ਗੁਣ ਤੇ ਕੰਮੜੇ ਵਿਸਾਰਿ ॥

ਮਤੁ ਸਰਮਿੰਦਾ ਥੀਵਹੀ ਸਾਂਈ ਦੇ ਦਰਬਾਰਿ ॥੫੯॥

ਹੇ ਫਰੀਦ ! ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਖੋਟੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵ ਨੂੰ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ, ਉਹ
ਕੰਮ ਛੱਡ ਦੇ । ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਸਰਮਿੰਦਾ ਹੋਣਾ ਪਵੇਗਾ :

ਫਰੀਦਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਰਿ ਚਾਕਰੀ ਦਿਲ ਦੀ ਲਾਹਿ ਭਰਾਂਦਿ ॥

ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੋ ਲੋੜੀਐ ਰੁਖਾਂ ਦੀ ਜੀਰਾਂਦਿ ॥੬੦॥

ਹੇ ਫਰੀਦ ! ਤੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਖਾਤਰ
ਦਿਲ ਦੇ ਭਰਮ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭ ਦੀ ਭਜਨ ਬੰਦਗੀ ਕਰ । ਫਕੀਰਾਂ ਨੂੰ
ਤਾਂ ਬ੍ਰਿਛਾਂ ਵਰਗਾ ਵਡਾ ਜਿਗਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ :

ਫਰੀਦਾਂ ਕਾਲੇ ਮੈਡੇ ਕਪੜੇ ਕਪੜੇ ਕਾਲਾ ਮੈਡਾ ਵੇਸੁ ॥

ਗੁਨਹੀ ਭਰਿਆ ਮੈ ਫਿਰਾ ਲੋਕੁ ਕਹੈ ਦਰਵੇਸੁ ॥੬੧॥

ਹੇ ਫਰੀਦ ! ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਫਕੀਰਾਂ ਵਾਲੇ ਗੁਣ ਨਹੀਂ ਹਨ : ਭਾਵੇਂ
ਫਕੀਰਾਂ ਵਾਂਗ ਮੇਰੇ ਕਪੜੇ ਸੂਫ ਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਵੇਸ ਵੀ ਕਾਲਾ ਹੈ ਪਰ ਮੈਂ
ਪਾਪਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ । ਫਿਰ ਵੀ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਫਕੀਰ
ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

ਜਾਂ ਕੁਆਰੀ ਤਾਂ ਚਾਉ ਵੀਵਾਹੀ ਤਾਂ ਮਾਮਲੇ ॥

ਫਰੀਦਾ ਏਹੋ ਪਛੋਤਾਉ ਵਤਿ ਕੁਆਰੀ ਨ ਥੀਐ ॥੬੨॥

ਜਦੋਂ ਕੁੜੀ ਕੁਆਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ
ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਪਰ ਜਦੋਂ ਵਿਆਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਜੰਜਾਲ
ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਹੇ ਫਰੀਦ ! ਫਿਰ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਪਛਤਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ
ਮੁੜ ਕੰਜ-ਕੁਆਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ।

ਫਰੀਦਾ ਇਟ ਸਿਰਾਣੇ ਭੁਇ ਸਵਣੁ ਕੀੜਾ ਲੜਿਓ ਮਾਸਿ ॥

ਕੇਤੜਿਆ ਜੁਗ ਵਾਪਰੇ ਇਕਤੁ ਪਇਆ ਪਾਸਿ ॥੬੩॥

ਹੇ ਫਰੀਦ ! ਜਦੋਂ ਮਰਨ ਦੀ ਤੇਰੀ ਵਾਰੀ ਆਵੇਗੀ ਤਾਂ ਕਬਰ ਵਿਚ
ਇਟ ਤੇਰਾ ਸਿਰਾਣਾ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਤੂੰ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਸੁਤਾ ਪਿਆ ਹੋਵੇਗਾ :

ਤੇਰੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕੀੜੇ ਖਾ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ, ਅਤੇ ਇਕੋ ਪਾਸੇ ਪਿਆ ਕਈ ਯੁਗ
ਬੀਤ ਜਾਣਗੇ ।

ਫਰੀਦਾ ਬੇ ਨਿਵਾਜਾ ਕੁਤਿਆ ਏਹ ਨ ਭਲੀ ਰੀਤਿ ॥

ਕਬਹੀ ਚਲਿ ਨਾ ਆਇਆ ਪੰਜੇ ਵਖਤ ਮਸੀਤਿ ॥੭੦॥

ਹੇ ਫਰੀਦ ! ਜਿਹੜੇ ਜੀਵ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਪੰਜ ਵੇਲੇ ਚਲ ਕੇ ਮਸੀਤ ਵਿੱਚ
ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ ਅਤੇ ਨਮਾਜ਼ ਅਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਉਹ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਕੰਮ
ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕੁਤਿਆ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ ।

ਉਨੁ ਫਰੀਦਾ ਉਜੂ ਸਾਜਿ ਸੁਬਹ ਨਿਵਾਜ ਗੁਜਾਰਿ ॥

ਜੇ ਸਿਰੁ ਸਾਂਈ ਨਾ ਨਿਵੈ ਸੋ ਸਿਰੁ ਕਪਿ ਉਤਾਰਿ ॥੭੧॥

ਹੇ ਫਰੀਦ ! ਸਵੇਰੇ ਉਠ ਕੇ ਵਜੂ (ਪੰਜ ਇਸ਼ਨਾਨਾ) ਕਰ ਅਤੇ ਨਮਾਜ਼
ਅਦਾ ਕਰ । ਜੇ ਸਿਰ ਪ੍ਰਭੂ ਅਗੇ ਨਹੀਂ ਝੁਕਦਾ, ਅਰਥਾਤ ਬੰਦਗੀ ਨਹੀਂ
ਕਰਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਲਾਹ ਦੇ ।

ਫਰੀਦਾ ਮਨੁ ਮੈਦਾਨੁ ਕਰਿ ਟੋਏ ਟਿਬੇ ਲਾਹਿ ॥

ਅਗੈ ਮੂਲਿ ਨ ਆਵਸੀ ਦੋਜਕ ਸੰਦੀ ਭਾਹਿ ॥੭੪॥

ਹੇ ਫਰੀਦ ! ਮਨ ਨੂੰ ਸੰਤੁਲਿਤ ਕਰ ਦੇ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਕਾਰਾਂ
ਦੇ ਟੋਏ ਟਿੱਬੇ ਦੂਰ ਕਰ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤੂੰ ਦੋਜਖ (ਨਰਕ) ਦੀ
ਅੱਗ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਵੇਂਗਾ । ਅਗਲੇ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਗੁਰ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ
ਉਕਤ ਸਲੋਕ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਫਰੀਦਾ ਖਾਲਕੁ ਖਲਕੁ ਮਹਿ ਖਲਕ ਵਸੈ ਰਬ ਮਾਹਿ ॥

ਮੰਦਾ ਕਿਸ ਨੋ ਆਖੀਐ ਜਾਂ ਤਿਸੁ ਬਿਨੁ ਕੋਇ ਨਾਹਿ ॥੭੫॥

ਹੇ ਫਰੀਦ ! ਪ੍ਰਭੂ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ (ਰਚਨਾ) ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਅਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ
ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਵਸ ਰਹੀ ਹੈ । ਜੇ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ
ਕਿਸ ਜੀਵ ਨੂੰ ਮਾੜਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਫਰੀਦਾ ਬੁਰੇ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਿ ਗੁਸਾ ਮਨਿ ਨ ਹਢਾਇ ॥

ਦੇਹੀ ਰੋਗ ਨ ਲਗਦੀ ਪਲੈ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਪਾਇ ॥੭੮॥

ਹੇ ਫਰੀਦ ! ਬੁਰਾ ਵਤੀਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਾਲ ਵੀ ਤੂੰ ਭਲਾਈ ਕਰ ਅਤੇ
ਮਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾ ਆਉਣ ਦੇ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੇਰੇ ਸਰੀਰ
ਨੂੰ ਕੋਈ ਰੋਗ ਨਹੀਂ ਲਗੇਗਾ ਅਤੇ ਤੇਰਾ ਜੀਵਨ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ।

ਫਰੀਦਾ ਮੈਂ ਜਾਨਿਆ ਦੁਖ ਮੁਝ ਕੂ ਦੁਖੁ ਸਬਾਇਐ ਜਗਿ ॥

ਉਚੇ ਚੜ੍ਹਿ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਘਰ ਘਰਿ ਹੋਹਾ ਅਗਿ ॥੮੧॥

ਹੇ ਫਰੀਦ ! ਮੈਂ ਇਹ ਸਮਝਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਦੁੱਖ ਕੇਵਲ ਮੈਨੂੰ
ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਵਾਸਤਵ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਹੀ ਦੁੱਖ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਹੈ । ਜਦੋਂ
ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਭੁਲ ਕੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਧਿਆਨ ਮਾਰਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਵੇਖਿਆ
ਕਿ ਦੁੱਖ ਦੀ ਅੱਗ ਹਰ ਘਰ ਵਿਚ ਬਲ ਰਹੀ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਹਰ ਕੋਈ ਦੁੱਖੀ ਹੈ ।

ਅਗਲੇ ਦੋ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਉਕਤ ਸਲੋਕ ਦੇ
ਭਾਵ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਫਰੀਦਾ ਭੂਮਿ ਰੰਗਾਵਲੀ ਮੰਤਿ ਵਿਸੂਲਾ ਬਾਗ ॥

ਜੋ ਜਨ ਪੀਰਿ ਨਿਵਾਜਿਆ ਤਿੰਨਾ ਅੰਚ ਨ ਲਾਗ ॥੮੨॥

ਹੇ ਫਰੀਦ ! ਇਹ ਧਰਤੀ ਬਹੁਤ ਸੁਹਾਵਣੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਸਾਂ
ਕਸਾਂ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ ਭਰਿਆ ਬਾਗ ਵੀ ਲਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ
ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਅਗਨੀ ਹੈ । ਜਿਸ ਉਤੇ ਮੁਰਸ਼ਿਦ (ਗੁਰੂ) ਨੇ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕੀਤੀ ਹੈ
ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਦੁੱਖ-ਅਗਨੀ ਦਾ ਸੇਕ ਤਕ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ।

ਫਰੀਦਾ ਉਮਰ ਸੁਹਾਵੜੀ ਸਗਿ ਸੁਵੰਨੜੀ ਦੇਹ ॥

ਵਿਰਲੇ ਕੋਈ ਪਾਈਅਨਿ ਜਿੰਨਾ ਪਿਆਰੇ ਨੇਹ ॥੮੩॥

ਹੇ ਫਰੀਦ ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸੁਖੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਵੀ ਸੁੰਦਰ
ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੈ, ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਟਾਵੇਂ ਟਾਵੇਂ ਹੀ ਹਨ ।

ਕਾਗਾ ਕਰੰਗੁ ਢਢੋਲਿਆ ਸਗਲਾ ਖਾਇਆ ਮਾਸੁ ॥

ਏ ਦੁਇ ਨੈਨਾ ਮਤਿ ਛੁਹਉ ਪਿਰ ਦੇਖਨ ਕੀ ਆਸ ॥੮੪॥

ਹੇ ਕਾਂ ! ਮੇਰੇ ਪਿੰਜਰ ਨੂੰ ਠੁੰਗੇ ਨਾ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਤੂੰ ਸਾਰਾ ਮਾਸ ਖਾ
ਲਿਆ ਹੈ । ਮੈਂ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਾ
ਛੇੜ ਤਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ (ਪ੍ਰਭੂ) ਨੂੰ ਵੇਖ ਸਕਾਂ ।

ਫ਼ਰੀਦਾ ਗੌਰ ਨਿਮਾਣੀ ਸੜੁ ਕਰੇ ਨਿਘਰਿਆ ਘਰਿ ਆਉ ॥

ਸਰਪਰ ਮੈਥੇ ਆਵਣਾ ਮਰਣਹੁ ਨ ਡਰਿਆਹੁ ॥੯੩॥

ਹੇ ਫ਼ਰੀਦ ! ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਬਰ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਜੀਵ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਛੱਡ ਆ । ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਹੀ ਪੁੱਜਣਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਮੌਤ ਤੋਂ ਇਤਨਾ ਨਾ ਡਰ ।

ਫ਼ਰੀਦਾ ਹਉ ਬਲਿਹਾਰੀ ਤਿਨ ਪੰਖਆ ਜੰਗਲਿ ਜਿੰਨਾ ਵਾਸੁ ॥

ਕਕਰੁ ਚੁਗਨਿ ਥਲਿ ਵਸਨਿ ਰਬ ਨ ਛੋਡਨਿ ਪਾਸੁ ॥੧੦੧॥

ਹੇ ਫ਼ਰੀਦ ! ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਛੀਆਂ ਤੋਂ ਕੁਰਬਾਨ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਾਸਾ ਵਣ ਵਿੱਚ ਹੈ । ਉਹ ਰੋੜ ਚੁਗਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਵਸਦੇ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਚੇਤਰੇ ਰਖਦੇ ਹਨ ।

ਫ਼ਰੀਦਾ ਦਰਵੇਸੀ ਗਾਖੜੀ ਚੋਪੜੀ ਪਰੀਤਿ ॥

ਇਕਨਿ ਕਿਨੈ ਚਾਲੀਐ ਦਰਵੇਸਾਈ ਰੀਤਿ ॥੧੧੮॥

ਹੇ ਫ਼ਰੀਦ ! ਸਬਰ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਹੀ ਸੱਚ ਫ਼ਕੀਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਬੜੀ ਕਠਿਨ ਹੈ ਪਰ ਤੇਰੀ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੀਤ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਵਿਖਾਵੇ ਵਾਲੀ ਹੀ ਹੈ । ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਵਾਲੀ ਰੀਤ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਹੀ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ।

ਇਕੁ ਫਿਕਾ ਨਾ ਗਾਲਾਇ ਸਭਨਾ ਮੈ ਸਚਾ ਧਣੀ ॥

ਹਿਆਉ ਨ ਕੈਹੀ ਠਾਹਿ ਮਾਣਕ ਸਭ ਅਮੋਲਵੇ ॥੧੨੯॥

ਹੇ ਮਨੁੱਖ ! ਤੂੰ ਇਕ ਵੀ ਕਿਹਾ ਸ਼ਬਦ ਨਾ ਬੋਲ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿਰਫ ਵਿਚ ਸੱਚਾ ਪ੍ਰਭੂ ਵਸ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਕਿਸੇ ਦਾ ਦਿਲ ਵੀ ਦੁਖੀ ਨਾ ਕਰ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਰੂਪੀ ਰਤਨ ਅਮੋਲਕ ਹਨ ।

ਸਭਨਾ ਮਨ ਮਾਣਿਕ ਠਾਹਣੁ ਮੂਲਿ ਮਚਾਂਗਵਾ ॥

ਜੇ ਤਉ ਪਿਰੀਆ ਦੀ ਸਿਕ ਹਿਆਉ ਨ ਠਾਹੇ ਕਹੀਦਾ ॥੧੩੦॥

ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਮਨ ਮੋਤੀ ਹਨ । ਕਿਸੇ ਮਨ ਨੂੰ ਵੀ ਦੁਖੀ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਭੈੜੀ ਗੱਲ ਹੈ । ਜੇ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਤਾਂਘ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਨਾ ਤੋੜੀਂ ।

